

Leo y escribo en mi lengua.

Mixteco Costa 1

Ka'vi tya tyia yu'u ka'an.

Sa'an xiñi savi yu'u ndutya ñu'un 1

MEVYT ••• Modelo
Educación
para la Vida
y el Trabajo

Créditos a la presente edición

Coordinación académica
Sara Elena Mendoza Ortega
Elisa Vivas Zúñiga
Flor María Kobe Guzmán
Javier Avelino Hernández
Carmen Díaz González
Luis Alavez Bautista

Compilación
Caín de Jesús Apóstol
Julio López Arango
Eliuth de Jesús Apóstol
Cristina Amaya Bautista

Traducción de textos a la lengua mixteca Costa 1
Cristina Amaya Bautista

Asesoría académica
Maribel Alvarado García
Oscar Tlalmis Jiménez

Revisión técnica
Liv Kony Vergara Romaní
Maribel Eloisa Hidalgo Morales

Revisión y ajuste de la escritura en mixteco Costa 1
Juan Julián Caballero

Coordinación gráfica y cuidado de la edición
Greta Sánchez Muñoz
Adriana Barraza Hernández

Seguimiento al diseño
Jorge Nava Rodríguez
Ricardo Figueroa Cisneros

Seguimiento editorial
María del Carmen Cano Aguilar

Supervisión editorial
Marlik Mariaud Ricárdez

Revisión editorial
Alma Alicia Naves Merlín
Laura Angélica de la Torre Rodríguez

Diseño de portada
Fabiola Escalona Mejía

Diseño de interiores
Jorge Guillermo Aguilar Picasso

Diagramación
José Damián Castro Calixto
Ricardo Pérez Rovira

Ilustración
Irvin Richard Zela Vázquez
Ismael David Nieto Vital
Alejandro Villalobos González

Fotografía de portada
Ernesto Ramírez Bautista

Leo y escribo en mi lengua. Mixteco Costa 1. MIBES 3. Libro de lecturas. D. R. 2012 © Instituto Nacional para la Educación de los Adultos, INEA. Francisco Márquez 160, Col. Condesa, México, D.F., C.P. 06140.

Esta obra es propiedad intelectual de sus autores, y los derechos de publicación han sido legalmente transferidos al INEA. Prohibida su reproducción parcial o total por cualquier medio, sin autorización escrita de su legítimo titular de derechos.

ISBN *Modelo Educación para la Vida y el Trabajo*. Obra completa: 970-23-0274-9
ISBN *MEVyT Indígena Bilingüe con Español como Segunda Lengua*: 970-23-0500-4
ISBN *Leo y escribo en mi lengua*. Mixteco Costa 1. MIBES 3. Libro de lecturas: 978-607-710-229-8

Impreso en México

Tu'un vachi

Nuu vachi chi

Ku'va kaa tutu i'ya	5
Ityi chakuaa	6
Tu'un xe'e yuku	7
lin ña'an lu'lu kua	8
Chai'vi chichi tya ka'ñi	9
Tyiñu ñiñi ka	10
linra lu'lu tya iin ndika'a	11
Ku'va cha naku'u yoo	12
Ñaa Juana tyara Míee	13
Nduu ña'an si'f	14
Ra satyiñu chil'in se'era	15
Ve'era seris	16
Tyuku luu tya ki'yi	17
Machikirí tya tyoko	18
Ina tya tyio'o	19
Tu'un chili chilínra xiñi tye'e	20
Nduu kumpaa	21
Yañi	22
Cha ntyito nuñi	23
Ra chatá yaa	24
Ina tyia ya'vi	25

Tu'un vachi

Nuu vachi chi

Ra yîi cha nandoto uñi cha'a.....	27
Ñá kuenta ntyityi iñi ndiva'u.....	29
Kalu koño kiñu'ma.....	31
Kuentu tyiki.....	33
Sepe tya tyoko.....	34
Chóko tya ndiva'u.....	36
Chaku chaá nuñi.....	38
Ra siva'a ndikatyia.....	40
Kunumintya se'e-kun.....	42
Ndika'a tya tyuku yaa.....	44
Ra ñi'in iñi.....	46
Ku'va ñi'no ñîvî ñuu sa'an xiñi savî	
yu'u ndutya ñu'un Nuû Nduva.....	47
Kuentu kuiñi chi'in teka.....	48
Ñuñu sucha.....	49
Ñuu Xiñi Tityi.....	50
Ndî'yî ita.....	52
Kicha'a viko matoma, kuenta	
viko santu Santyiau Nuû Ñoko.....	54
Ñayivîra Álvaro Carrillo.....	56
Ñikantyii tya yoo.....	58
Viko tînda'a ñuu yu'u Ndutya	
ñu'un Nuû Nduva.....	61

Ku'va kaa tutu i'ya

Tutu cha yi'i chichi nda'a-kun, kuu cha kuenta-kun yo'o ma'an tya yo'o ña'an yoko cha ka'na-kun sa'an xiñi savi yu'u ndutya ñu'un iin, tya kua'an *kavi-kun tutu cha Ka'vi tya tyia yu'u ka'an*, vatyi katyi-kun ku'un kaa-kun sakua'a-kun, tya ku'va i'ya, ndi'i-kun cha kuu primaria-kun.

Tutu cha kua ka'vi-kun kua satyintye chi chii-kun yóso kaa kuu ka'vi va'aka-kun, ku'va kicha'a ka'vi-kun tya kutu'va-kun nuu tutu cha ndi'i sakua'a-kun.

Tutu cha kua ka'vi-kun i'ya kuñi chi ñaa kichi si*i* iñi-kun ka'vi-kun. Nu*u* chi vachi si*in* si*in* si*ki* tu'un tyañi maa iin ku'va ikuu, tu'un nda'vi, ku'va chino chakachi, tya ñaa ka maa si*ki* tu'un inka ñuu, tya suuñi vachi si*ki* ñuu maa-kun.

Kuñi ndi tyi kuu kuñu'un tutu i'ya chii-kun tya kichi si*i* iñi-kun ka'vi-kun tyakua tyi kuu kutyiñu-kun kandi*i* cha kutu'va-kun ta'an ta'an kivi.

Ve'e kuenta cha kutu'va kandi*i* ñi*vi* cha'nu ñuu Ñiko'yo, chi'in vee kuenta cha kutu'va kandi*i* ñi*vi* cha'nu ñuu Nu*u* Nduva, cha'a chi iin nakumi chii-kun tya kichi si*i* iñi chi chi'i-kun vatyi katyi-kun kutu'va-kun tya tyakua tyi kuu keta-kun ityi nuu ta'an ta'an kivi.

Ityi chakuaa*

Sata'an ñi ñu'uu cha ñaa kuaa nda'va ka maa, timaa iin tiñu'un cha kua ku'un chi'in ñi ku'va kuu kaka ñi nuu ñaa. Ityi cha ya'a ñi, iin chakuaa kua'a xa cha sandoo ñi chii nda'a ñi ku'va ya'a ñi.

Ntyá cha'an ñi, ityi andivi o ityi siki ñu'un ñayivi tu'un ñi tu'un chito yo tyi ityi chakuaa kuu, na'ñi yoo, tya ña'ñi tiñuu.

TYIA: ABIMAE CHUC

* Francesc Ligorred Perramon. *Las voces de la escritura. U Mayathanoob Ti Dzib.* Mérida, Yucatán, Ediciones de la UADY, 1997, p. 324.

Tu'un xe'e yuku

Katyi maa tu'un tî iin ñivî kua'an ñi chikañi chichi ku'u tya ña chito ñi tu'un kumi xe'e chi, kuu kunaa ñi chichi chi. Katyi maa tu'un atî iin ñivî kunaa ta'an chi chikañi ñi tixiñi ñi, koto ñi tya ticha'a ñi.

Tu'un xe'e i'ya satyiñu ñivî tyakuan tyi sañara cha kumi ku'u tya kitî iyo yuku chii ñi.

TYIA: SALOMÉ MARTÍNEZ DE LA ROSA

Iin ña'an lu'lu kua*

Ñaa Kata kaku ñaa chichi iin ve'e ñivi ñuu tsotsil, chi naka'ñi ñaa ntichi ntye'e ñaa tya ñaa kuu Kaká ñaa suku chakua, xe'é ñi, kuu ntye'e ñaa tya kuu Kaka ñaa. Ñivi kuu ñaa ñakuñi maa ñi chii ñaa, kañi ñi chii ñaa, cha tyi'i xe'e ñi chii ñaa iin ve'e cha yoñi yoo ñaa kuu maa ñaa chil'in soko. Ñaa Kata, kuñi ñaa kuntyito ñaa iin ñivi yoo yatyi ikua cha'a xita kachi ñaa. Ñaa Kata, kuñi ñaa ntye'e ñaa ñivi kuu ñaa suku sandi'i ñaa tu'un tya chil'i taxi maa ñaa.

TYIA: PASCUAL SÁNCHEZ GÓMEZ

* María Rosenda de la Cruz Vázquez. *Reflejo y vida de nuestras palabras*. Chiapas, CELALI, 2004, p. 17.

Chai'vî chichi tya ka'ñi*

Atî u'vi chichi iinra lu'lu, ñaa kuñira kusikî, ñaa kuñira kachi, ku'ura kue'e koo. Kue'e i'ya cha'a chi chii-kun atî yî'î koo chichi-kun vatyi ñaa nakatya-kun cha chachi-kun tya chachi-kun cha vixi, atî ñaa kuñi-kun kil'in ke'e chii-kun, ta'an chi ko'o-kun yo'o mino.

Chino chi chil'in iin litru ndutya, kua sakuiso-kun chii chi iin uchi ta'an minuto tya ko'o-kun iin vasu kueba cha kachi-kun xita; iin vitya kua ko'o-kun chii chi. Cha ya'a iin vitya cha chili-kun, tyakua tyi kuu ndî'î koo cha yî'î chichi-kun.

TYIA: JUAN NÚÑEZ LÓPEZ

* Elisa Ramírez Castañeda (compilación). *Creencias, dolencias y remedios*. Colección Hacedores de las Palabras, México, CONAFE, 2001, p. 42.

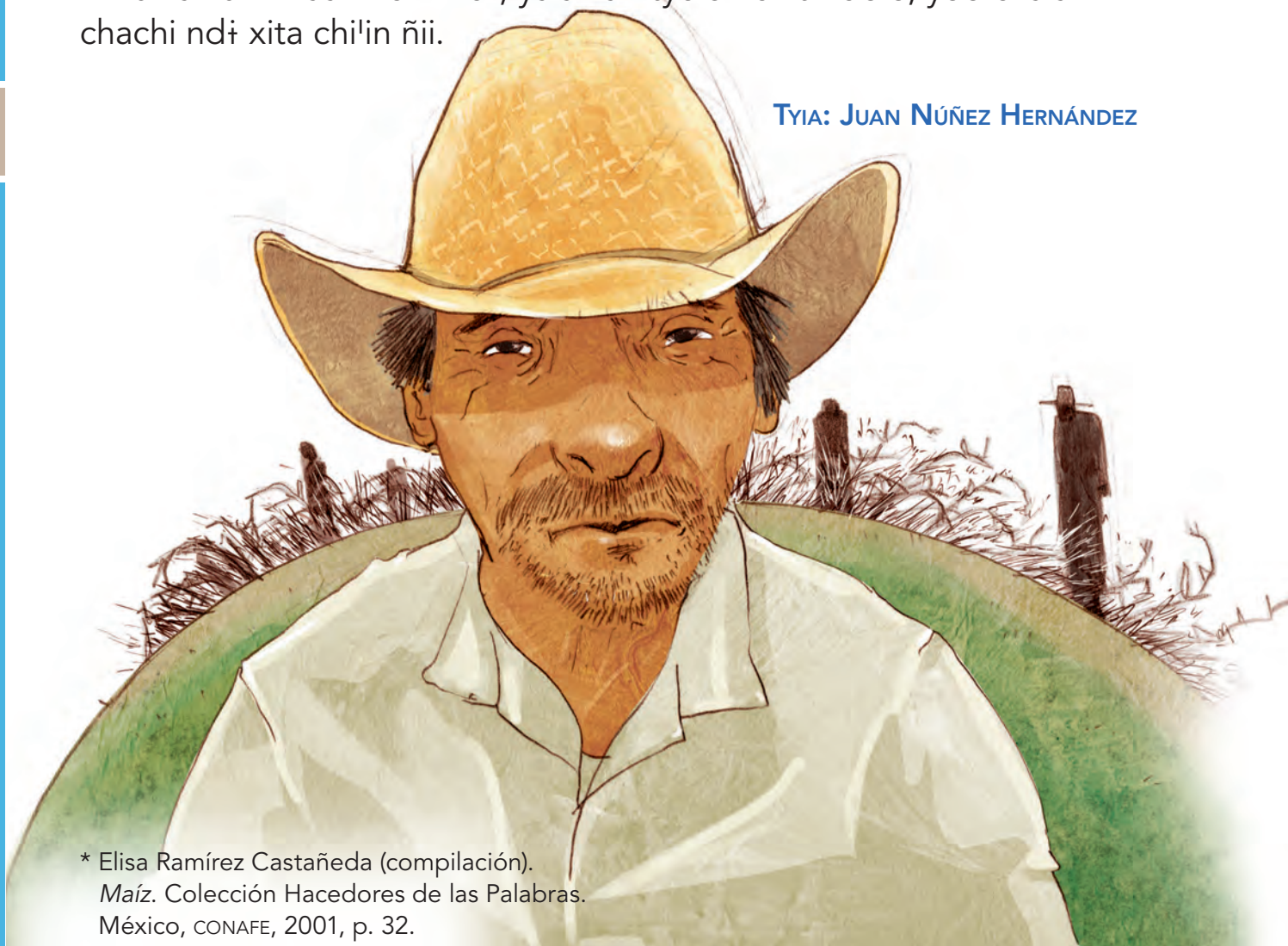
Tyiñu ñíñí ka*

Ñuu yu'u yiñi ñíñí ka kuu tu'un cha tachi. Ñayiví tachi ñi nuñi, suku xi'na ka nakañi ñi tya cha'mi ñi kanditi mil'in, kueñi sanduin ñi kanditi mil'in cha kayu va.

Ya'a va kicha'a ñi tachiñi, suku ñuu yu'u ña'ñi maa cha va'a cha'a chi, vatyi yoó cha tachi ñi yoó cha'a ya'a xá i'ñi tya yoó cha'a ya'a xá vichi tya ikua cha'a itu cha tachi ñi na ityi chi cha kicha'a kaña yoko chi, tya nda'vi xá kuñi kanditi ñivi cha tachi vatyi ñaa cha'a vachi nuñi.

Kueñi kia'vi chi inka ñuu tyara cha sata chii chi satara ya'vi kuñi maara, ikua cha'a ntyu'u cha kuu ndira satyiñu chichi ku'u sava'a ñi ku'va kuñi maa ñi chii ndi, ya'a xá ntye'e ndi tindo'o, yoo cha'a chachi ndi xita chil'in ñii.

TYIA: JUAN NÚÑEZ HERNÁNDEZ

* Elisa Ramírez Castañeda (compilación).
Maíz. Colección Hacedores de las Palabras.
México, CONAFE, 2001, p. 32.

Iinra lu'lu tya iin ndika'a*

Iin ña'án ñi keta iinra yîi, iin ñaa si'î tya iinra lu'lu kua tu'un ñi ta'an ñi kafe. Chaa ñi nuu yuku tikafe va tya kicha'a tu'unra yîi va chi'in ñaa si'î va.

Sandoo ñi chiira lu'lu vai iin nuu ndîi chi'in ndutya ko'ora; ya'a xá chasikira, si'î xá kuñira. Suku si'îra tya sutura kua'an ñi chika sandoo ñi chiira ñá chito ñi cha kua ta'anra.

Ku'va cha naku'un iîni ñi chiira, chika xá sandoo ñi chiira, ña naku'un maa iîni ñi chiira, katyira yîi va chii ñasi'îra chino xaa ñi cha nanduku ñi chiira lu'lu va. Ña'ñi maa cha nañi'in ñi. Kueñi cha'an ñi chi'inra natava kuenta tya katyira tyi iin ndika'a chachi chiira iin xiîni yuku, ikuan nañi'in ñi yîki ñi kaara.

TYIA: TIMOTEO AOCTLE XALAMIHUA

* Elisa Ramírez Castañeda (adaptación). *Orígenes y dueños*. Colección Hacedores de las Palabras, México, CONAFE, 2001, p. 65.

Ku'va cha naku'u yoo*

Ku'va cha kicha'a naku'u yoo tya chi'i chi katyi ñivi cha'nu vatyi kicha'a chakuchaa maxityilu vatyi ntye'e ti ku'va kua'an chi'i chii. Ku'va cha kicha'a ndi ñaa ñayivi chaa ka kicha'a kanachaati tya katyiti: "si, si, si", vatyi satyintyeti chii yoo va ñaa ndiva'a chi. Chakua cha ntyichi yoo tya tyaki kaa si tya taxi kuu maxityilu va.

Tya katyi maa chita tyi ku'va cha kicha'a naku'u yoo kicha'a chi tyaañi ka uña cha chakua tya ndiva'a chi chichi cha kumi hora. Ati cha kicha'a naku'u chi kandi maa ndi yu'ú ndi, ñivi ñuu maa tya ñivi inka ñuu santyintyee ndi chii yoo yi'i ñivi kicha sakacha ñi kaa ve'e ñu'un, inka ñi tivi ñi ndiki sindiki. Ñaa kuñi ndi cha ndi'i yoo va naa, kandi maa-yo kuñi-yo koo-yo siki ñu'un ñayivi i'ya. Ati cha ndiva'a yoo va kandi maa ndi va'a kuñi ndi, ñivi cha'nu tya ndatyi ntyi'i si xa kuñi ndi.

TYIA: JOSÉ LUIS MORALES SEVERO

* Elisa Ramírez Castañeda (adaptación). *Orígenes y dueños*. Colección Hacedores de las Palabras, México, CONAFE, 2001, p. 31.

Ñaa Juana tyara Míee

Chakó iin cha'a iin ñaa si'î chanañi Juana, ya'á xá kuñi ñaa chii yîi ñaa; ra va chitora tyi kuñi xá ñaa chiira.

Iin kîvî yî'îra tachira nuñi tya katiya chiira cha tachi chi'inra tyi ya'a xá kuñi ñaa si'îra chiira, suku ñaa chino iñi ra ta'anra cha ka'anra.

Ku'va ñaa chino iñira ta'anra, katiya Míee ñaa sava'ara ta'anra ii chito tya kakinra ta'anra chiira tya ku katiya ta'anra chii ñaa si'îra vatyi iin koo chachi yî'î chiira; tyakuan sava'ara ta'anra.

Ku'va cha chaara ta'anra ve'era; chino xá ñaa Juana keta ñaa tya nduku tu'un ñaa ñá cha ta'an yîi ñaa, katiya ta'anra tyi chachi yî'î iin koo chiira tya chili ra.

Chatyi ñaa katiyî kuii ñi ra ta'anra tyakua chii ñaa, vatyi ñaa ndî'î chiñi ñaa tu'un i'ya kil'in ñaa iin yo'o tya cha'ñi maa ñaa chii ñaa. Yatyî xa ndivîtara Míee nuu chito cha yosora suku ña'ñi ka kuenta vatyi cha ya'a chilîi ñaa si'îra. Chika iñira chatyi ñaa sava'ara tu'un va ña'ñi cha kua ta'an ñaa si'îra.

Nandoó itu'un ñi maara Míee tya kicha'a chi'ira ntyixi ntyita ñi naku'un iñira ku'va chilîi ñaa si'îra kandiî maa ityi kua'anra ñu'un iñira chii ñaa.

CHA CHITO ÑUU

Nduu ña'an si'í*

Chakó iin cha'a iinra tyivaa kixira iin yu'u yuú. Ikañañi keta uvi ña'an; ku'va cha ndotora ntye'era ntya uvi ta'an ña'an si'í ikuan. lin ña'an va. Katyi ñi:

–Ko'o ve'e maa, ku'um-kun.

Katyira:

–Kua ku'un.

Nduu ña'an si'í, tyaki nañi ixi xiñi ñi.

Chikañi kua'an ñi. Ku'va cha nantye'éra, ntye'era iin yuu ka'nu. Naka'an ña'an va:

–Cha chaa-yo.

Tya kua ñi ka'an ñi tya naañi ñi. Ku'va cha nantye'e ntyikora, nduvi ña'a va naa.

Yu'u xara, nantye'e ntyikora inka cha'a tya ntye'era uvi koo na'nu va'a. Ra tyivaa va chinora kuanu'ura ve'era tya nakatyira kandi cha ta'anra chi sutura.

Tyakua ndi'i kuentu i'ya.

TYIA: ALVINA DÍAZ DE LA CRUZ

* Elisa Ramírez Castañeda (adaptación). *Aguas*. Colección Hacedores de las Palabras, CONAFE, México, 2001, p. 63.

Ra satyiñu chi'in se'era*

lin ra tata cha'nu cha satyiñu chichi ku'u chakoo uvi se'era. Kanakava iin kue'e xan chiira tya ku'va cha tyara ku'va tyi kua kuura, kanara se'era tya katyira:

—Se'e yu'u, yu'u kua kuu, sukú kueeka kuñi nakatyí vatyi yoo iin cha ñu'un ya'vî chii tya kua sandoo chí chi chí'i ndo, kua kuu sava sava chii iin iin ndo, kuu chaku tya ñu'un, cha kuñi tyi tachi ndo, vatyi ikua, iin o uvi nuu kua kuañi ndo yî'î cha ñu'un ya'vî chii.

Chino iñi se'era tya tyaara ta'anra ku'va vatyi xu'un yî'î chichi ñu'un va, ya'a cha chí'i sutura ta'anra, cha'anra ta'anra cha katyara nuu ñu'un cha sandoo sutura chiira. Ya'a ku'va tatura ta'anra, ña'ñi cha ñañilira, suku ñu'un va ku'va cha chatyara ndî tumi chi tya va'a cha'a chi kandî cha tachira ta'anra, ikuan ikuu ya'vîra ta'anra ku'va satyiñura chara nuu ñu'un va.

Tyiñukun kuu cha kuka cha yoo chii-kun.

TYIA: ESOPPO

* Esopo. *Las mejores fábulas infantiles*, México, Época, 2004, p. 71.

Ve'era seris*

lin tu'un kañá siin siin nuu yoora cha sandoo ñivi kuura chiira sakuu chiira seris iin ñuu cha yoó siin siin ityi chichi ñuura.

Tya chana'an, ñivi kuura seris tyaa ñi ku'va tyi iin ve'e va'a chi cha koo ñi iin su'va ñi kivi, tya ku'va va chika iñi ñi ntyakua ntya vityi, ikua cha'a sava'a ñi ve'e ñi chi'in yutu ña'ñi tikuu ñi chino chi, chi'in xe'e yutu ñi, tya sa'vi ñi xiñi chi chi'in nda'a tinda'ka'a tya nuu kuu ityi chichi ve'e chi'in tye'e sepe tya tye'e tkoi ndutya ñu'un. Ku'va ke'en chichi chaa uvi metru ñi tya iin metru chaa suku chi.

Inka tu'un, kua'a xa ve'e ñi kumi iin korredor lu'lu chi nuu kuu nanduku kachi ñi, chachi ñi xita tya kuntya taxi ñi.

Nuu kixi iinra kuu seri chino chi'in ñaka ntyilí tumi cha naki'in ñi yu'u ndutya ñu'un, tya, yi'i ñi nuu sama ñi cha chaki ñi nuu ñu'un. Kivi cha chaa yoo i'ñi kixi ñi yu'u ndutya ñu'un, nuu ntye tiñuu tya chaku nuu kañi ta'an ndutya ñu'un. Chi'lu ñi ñivi cha kuu seris kixi nuu kama; ra kuatyí cha tya mañi ka tinda'a ñi, tya kixi ñi ku'va cha si ñi ñasuun tyi chiñu'un chi kui maa kusu ñi nuu chi.

Tyia: Ricardo Pozas

* Federico Navarrete Linares (coordinación). *Hijos de la primavera, vida y palabras de los indios de América*. México, Fondo de Cultura Económica, 1995, p. 35.

Tyuku luu tya kiyî*

Chakó iin cha'a iin tichii ityi xa iîni tî iin cha'a, tya nantye'eti iin kiyî cha'nu iin chichi xa'va.

Ndavati tya chaati nuu katuu chi. Tya ntye'eti tyi ñaa kuu tyi'iti tye'e yu'uti chichi chi tya ko'oti ndutya.

–Ñá cha kuu sava'a –katyiti.

–Cha chito –katyiti–. Kua sakutu kiyî i'ya chil'in yuu tyakua kua ndaa ndutya i'ya tya kua kuu ko'o.

Tyi'iti iin yuu nda ndutya va chil'lu ñi.

Tyi'iti inka yuu nda chi su'va ka, sakututi yuu chichi kiyî va nda ndutya va tya kuu ko'oti.

–Vityi kuu chaa yu'u ko'o

–katyiti– vityi kua naa cha ityi iîni ndutya.

Saña'an chi chii-yo:

Ati tyi'i-kun tyiñu, kuu
ñi'in-kun kandiî cha
kuñi-kun nuu maa yîi xa
tya-kun kuva ñi'in-kun
chii chi.

* *Español. Actividades. 3° de primaria, México, SEP, 2001, p. 100.*

Machikirí tya tyoko*

Sañ ityi tyoko kanditi trigo cha nakilinti niti maa viko ka'ñi. lin machikirí cha sokoxa, ntye'eti kanditi cha sana ityi tyoko va, tu'vati tya chikati ñaa ku'va maa tyoko va su'va chiti; naka'an tyoko va nuu ka'anti:

–Ña'an ta'an yo, ñá cha sava'a-kun niti maa chichi ka'ñi cha satyiñu yu'u.

–Ndi'vi nuu chichi ku'u satyiñu –naka'an machikirí–; chil'in yaa cha chata tya ñaa kukiyi ka maa nakil'in cha kachi.

–Ah ati chata-kun niti maa chichi ka'ñi –naka'an chil'in cha ntyityi ñi tyoko va–, katicha'a vityi chichi savi.

Tya nakilinti inka cha'a kanditi trigoti tya nandi'viti chichi yavi ve'eti.

Ta'an chi satyiñu-yo kuka cha kumañi cha kachi-yo ityi nuu. Ra suchan ndi'iti maa cha'a nda'vira tya kua kumañi ñá maa cha kuu chi chiira.

TYIA: ESOP

**Kua'an ntyiko nuu tutu maa-kun Tutu ñivi
cha'nu tya sa va'a ntyiko cha
kua'an ntyaku-kun.**

* Esopo. *Las mejores fábulas infantiles*. México, Época, 2004, p. 11.

Ina tya tyio'o*

INA: Gruuuuhhh, gruuuhhh.

RA KA'AN: lin kivi, iin ina ñil'in nakisiti chiiti ikañañi chiiñiti chakuchaa iin cha chakuchaa.

TYIO'O: Waiiiiii, waiiiiii.

RA KA'AN: Nandukuti xiinti ntya ityi kichi ndusu cha chakuchaa va ikañañi chiiñiti iin ndusu lu'lu cha katyi:

TYIO'O: Siva'a tima'ni iñi maa ka'ni-kun chii, maa kachi yi'i ka maa chii-kun.

RA KA'AN: Ku'va cha kañil'in ina va cha'ati.

TYIO'O: Waiiiiii, waiiiiii.

RA KA'AN: Cha ku'ni kuu kui tyio'o va ntye'e ti ñaa ñil'in ka maa tyio'o va tatyiti.

TYIO'O: Waiiiiii, waiiiiii.

RA KA'AN: Ku'va cha ntye'e ina va chii ti kunta'vi iñiti chiiti, ikua cha'a kandi' maa cha'a ntyiso ina va tyio'o.

Kua'an ntyiko nuu tutu maa-kun Tutu ñivî cha'nu tya sa va'a ntyiko cha kua'an ntyaku-kun.

* Sandra Guadalupe Ac Chi. *Cantos y cuentos en maya*. México, SEP, 2002, p. 50.

Tu'un chi'i chi'ínra xiñi tye'e*

Chakó iin cha'an iinra cha tatá nañil'in ta'anra chil'in tu'un chi'i tya katyi chi chiira:

–Vityi ntyicha kua kuchi'in chii-kun.

–Maa kuchi'in kun chi katyira yiti va chii chi.

–Kua kichi chichi cha uña kivi, tyakua tyi kua kuchi'in chii kunra chii.

Ku'va cha naketara ve'era nakatyira kandiiti cha ta'anra chii ñasiti.
Suku ña'an i'ya katyiña:

–Maa kuchi'in chi chii-kun vatyi ku'va cha nakoto chi chii-kun nañi ixi xiñi-kun; vityi kua'an ñaa satya tye'e xiñi-kun tyakua tyi maa nakotó ka chi chii-kun.

–Va'a –katyira yiti va.

Satyara xiñira. Chaa kivi cha katyi tu'un chi'i tyi kuu chaa chi, chaa chi tya nduku tu'un chi cha kuentara.

Katyí ñi yooñira ntyaa.

–Va'a, ati yooñira cha kokon xiñi va ntya, kua kuchi'in chiira xiñi tye'e cha ntyia i'ya –katyi tu'un chi'i va.

TYIA: JOSUÉ HERNÁNDEZ GONZÁLEZ

* Elisa Ramírez Castañeda (adaptación).

Cuentos de engaño, para hacer reír y fantásticos.

Colección Hacedores de las palabras, México, CONAFE, 2001, p. 27

Nduu kumpaa*

I'ya kuu siki nduu kumpaa, iinra kuu síndiko tya inkara regidor iin kivi cha yoñira kuu tyiñu ntya, kana tyiñu chiira ta'anra vatyi kuu sandaara tyiñu siki iinra cha su'u tya tiinra iin ñivi si'i chichi ku'u ñuu Chamula: ra kuu tyiñu nda'a ñuu kuñi naku'va kuenta chiira su'u va suku ñivi ñuu kuñi ka'ñi ñi chiira. Ya'a ku'va kua'a ka'an va'lara chi'in ñivi vatyi ta'an chi tya'vira kuatyira chichi ve'e kaa.

Nduura kumpaa va ñaa sakotora ta'anra ve'era tyi ku ketara ta'anra, tya tyia ñasi'ira ku'va vatyi kua ko'ora ta'anra. Nduu ñi katyi vatyi kua kañi ñichiira ta'anra ñaa naketara ta'anra ve'e tya maa ku'va ka ñi ndi'vira chichi ve'e, ñaa nduku tu'un ñi ñaa kuenta chakua xa naketara ta'anra. Kañi ñi chiira ta'anra tya ñaa cha'a ka ñi ndi'vira ta'anra chichi ve'e; kua'anra ta'anra iin ve'e ntyixi nuu kicha'a kañi ta'anra ta'anra tya cha koso kuatyi sikira ta'anra cha cha'mira ino xaan. Chito tu'un ñivi si'ira ta'anra tya tava ñi chiira ta'anra ve'e kaa va.

* José Leopoldo Hernández Hernández. *Reflejo y vida de nuestras palabras*, Chiapas, CELALI, 2004, p. 109.

Yañi

Chakó uñi yañi; uvira ta'anra ñava'a maara ta'anra vatyi iin yañira cha lu'lu ka ña kuñira ta'anra chiira. lin cha'a cha cha'anra ta'anra cha xikora nuñi saña'ara ta'anra xu'un cha ñil'inra ta'anra chiira; nduku tu'un yañi lu'lura ta'an ntyá ñil'indo xu'un ñaa.

Yuú cha xikondi katyira ta'anra chiira, chiño iñira lu'ñu va tya cha'anra cha ndukura yuú na'nu va'a, tyil'ira chichi iin tindaá tya cha'anra cha xikora.

Satyintyee Ndyio chiira, vatyi kandi+ maa yuú cha kua'an chil'inra nanduu chi xu'un kuaan. Sata ñiv+ kandi+ maa cha kua'an chil'inra. Tya cha naketa ve'era kua'a xá xu'un naketa chil'inra. Nduku tu'un yañira chiira. Ntya kil'inra kandi+ xu'un cha nda'ara tya naka'anra vatyi yuú cha xikora, sukura lu'lu i'ya ntyicha tu'un ka'anra.

Ikuan tyi yatyi xá cha'an nduvi yañira cha naki'inra ta'anra yuú, suku yoñi maa satã yuúra ta'anra, tya ikua ku cha xaan ka ikuñira ta'anra ntye'era chiira lu'lu va. Katyira ta'anra chiira vatyi ñaa ntyicha cha katyira, sukura lu'lu va ñaa sandavi ña'ara.

Ya'a kivi, tya ña chito maara ta'anra yóso kaa sakuu yañi lu'lura ta'an tya xiko chi ntyañi kuu ñi maa yuú cha naki'in chi.

CHA CHITO ÑUU

Cha ntyito nuñi*

Chakó iin cha'a iin ñaa ma'an cha'nu nduku tu'un ña:

–Ñá cha kua kachiyo. Ña'ñi maa ni nuñi kuu xita kachi-yo.

Kívi va kivi kumañi nuñi kuu.

Chaa ikuan iinra tyiva cha yoñi nakoto tya nduku tu'unra chi ñaa ma'an cha'nu va:

–Ñá cuenta nda'vi kuñikun. Ñá cha ta'ankun.

–Ña'ñi cha kachindi.

–Maa kakan xá iñikun, tyia iin kisi ndutya xiñi nu'un tya tyili chil'lu kaka chil'in chi. Ku'va cha ku kicha'a kuiso chi nakatyikun chi vatyi kua tyili nuñi chichi chi.

Sava'a ñi tu'un i'ya tya ntavara tyiva va chichi kisi ndutya va tya katyira chichi cha iin hora nuña ñi yu'u chi.

Ku'va cha nuña ñi yu'u kisi ñi, chitu maa nuñi cha'a chichi chi, ntye'e ñi chichi chi tya ntyiko ñi chii chi tya tyaañi xita.

TYIA: JUAN SANTIAGO SANTIAGO

* Elisa Ramírez Castañeda (adaptación). *Maíz*. Colección Hacedores de las Palabras, México, CONAFE, 2001, p. 24.

Ra chatá yaa

Yu'u cha kuura nda'vi chatá yaa
kuñi nakatyí chii-kun iin kuva chakó ñivi
chito tyi kuñira chii-kun
ra cha ka'an nda'vi chi'in.

Ati ntye'e-kun chiiñara chatá yaa katyi tyi sií xa yoó,
cha kuenta ñaa kua'a xa cha'a chika chii-kun
iin yaa cha kuenta
cha sií kuñi ñaa.

Ati ntye'e-kun chii ñaa, ra chatá yaa
katyi kachi chii ñaa nuu chita-kun
vatyi cha kuñi ñaa, kuntyichi chi chiti nuu
vyiañi maa cha nichaa iin ita ta'an ta'an kivi.

Maa katyi-kun chii ñaa tyi ntye'e-kun chii
nda'vi tya tatu,
maa katyi-kun ati yoñi ñaa
kui'ya kuñi.

Ati ntye'e-kun chiiñara chatá yaa
yatyíni kichi nu'un-kun nuu ntya
vasi sandavi ña'an-kun sandusií aña,
katyi inka cha'a tyi kuñi kaña chi.

TYIA: ÁLVARO CARRILLO

Ina tyia ya'vî

I'ya kuu iinra yîi chil'in ñaa si'î ra itu'un ñi maa ñi yoo chika chichi ku'u. Cha kumi ñi iin ina cha ntya maa chil'in ñi ntyita ñi tya kuñi xaa ñi chiitî.

Ñaa kua'a ñi kîvî katyi ñi tyi kua nakil'in ñi iin lee kuu se'e ñi tyakua tyi maa koó maa ñi maa ñi.

Ya'a kîvî siî xa yoo ñi chil'in lee cha nakil'in ñi. Tya ina va suu ñi kuñi xa ñi chitî, vatyi cha sîkitî tya sa'a kuentatî chii se'e ñi ku'va cha yoñi ñi ntya.

lin cheñe keta ñi cha'an ñi cha sakasu ñi koño nuu ke'e ve'e ñi nîi ñi cha kixi lee va chichi ve'e, tya ntyia ina va sa'a kuentatî.

Ya'a ndi'i sakasu ñi koño va tya cha kua kuntya ñi kachi ñi, ntye'e ñi keta ina va chichi ve'e nuu kixi lee va, chiko su'ma ina va kuu siiti tya chitu niñi yu'uti, tu'vati chii ñi. Kaa ku'va ñi maa vara yi+ va chika iñira tyi cha'ñiti se'e ñi ña'ñi ka tu'un chika iñira, cha ki'inra iin tichii tya tuchira chii ina nda'vi va.

Chino ñi ndaa ñi chichi ve'e nuu katuu lee va vatyi ntye'e ñi cha ta'an chi; nantye'e ñi vatyi lee va ntyito chi tya cha siki chi chichi nuu yi+i chi.

Si+ xa kuñi ñi chinumi ñi chii chi tya ku'va cha kua tu'va ñi yu'u ve'e, nantye'e ñi ka'nu xa iin koo kaa katuu chil'iti vatyi xayu kuii maa ina va chiiti.

Ku'va cha nantye'e ñi tu'un iya, nduu maa ñi nda'vi kuñi ñi tya ndi'u iñi ñi tu'un cha chantyakuu ñi chil'in ina va, vatyi tyavi ndyio chii ina va tya cha tyiati ya'vi chii ñi kaku lee va cha kuu chi.

CHA CHITO ÑUU

Ra yîi cha nandoto uñi cha'a*

Chakó iinra yîi Ñuu Tapotzingo tya katyi ñi tyi ya'a xa kiñi chakóra nîi cha chā ntyitora. Tyakua ñi kuu maara nîi kuura rā yoko ntyaku cha kucha'nura; kicha'a naku'ura, tya ñaa na'an tya chil'i ñira.

Ku'va cha kicha'a natyili ñivî sa'ma chiira cha kua kuchil'ira chichi ñu'un, ntye'e ñi tyi kandara... Ndotora tya tañiñi chil'i ntyikora; tya ya'a chil'lu ku'va kicha'a kandara, nandotora inka cha'a ntyiko.

Uñi cha'a nandotora.

Kicha'a nakatyira kandiî cha ntye'era andivî nuu cha'anra.

Ntye'era iin ña'an nakatya sa'ma ntya'yu cha kua'a yî'vî xuu tîchii iñi. Katyi ñi chiira vatyi ña'an va nakatya ñaa sa'ma tya ñaa kitatuña kivi tîmingu cha chā ntyito ñaa, ikuan kuenta na'ma ñaa chil'i va.

* "El hombre que resucitó tres veces", en www.acabtu.com.mx/diademueertos/cuentos.html-9k, consulta realizada el 13 de junio de 2005, a las 15:30.

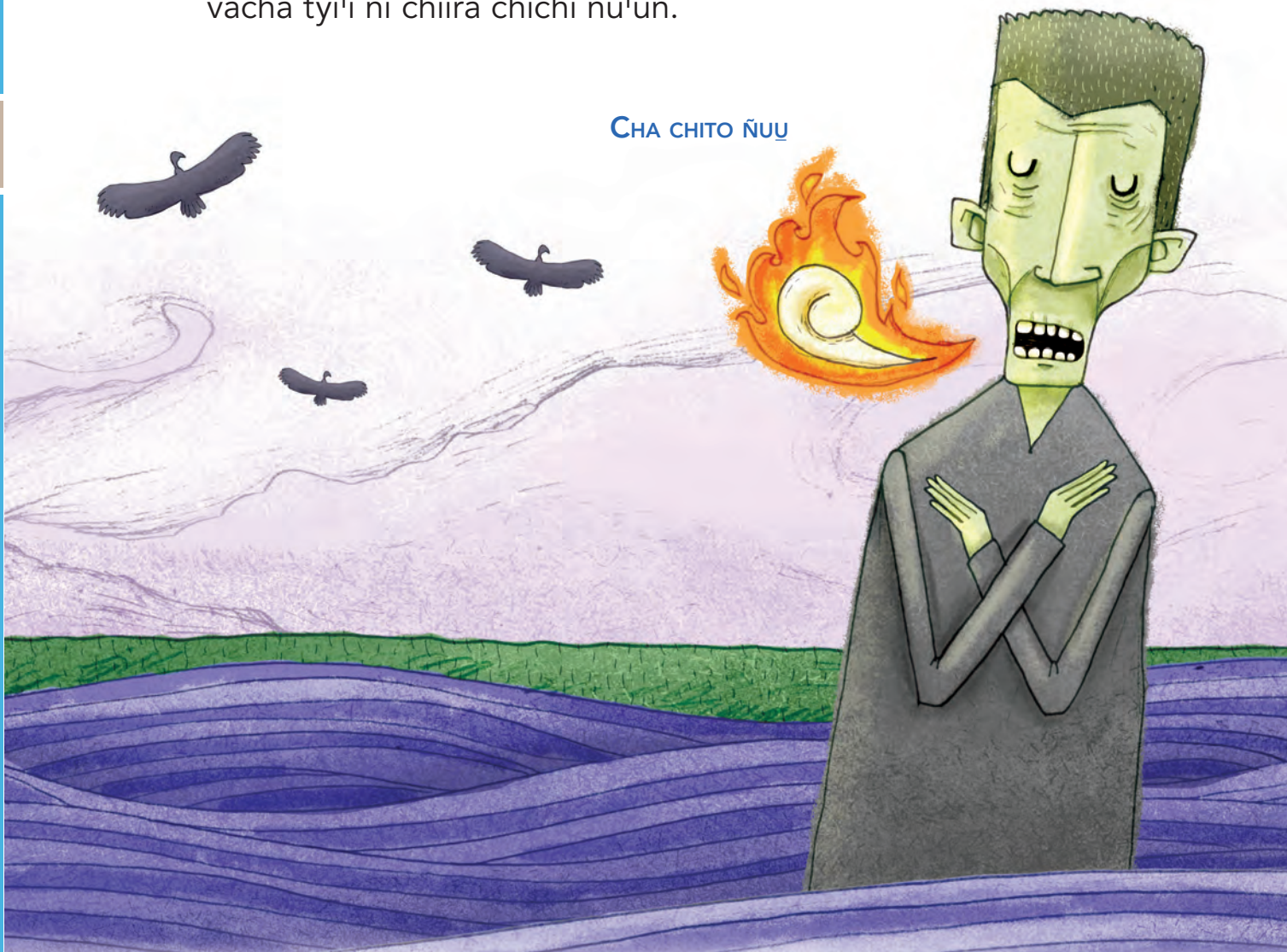
Ntye'era iinra yĩi cha yĩi chichi ma'ñu nuu kayu ñu'un. Katyi ñi chiira tyi tyakua ta'anra yĩi cha ñaa kuñi maa siva'a tĩmañi iñi, tya ñaa cha'ara xu'un ve'e ñu'un cha chantyitora.

Katyí ñi chiira tyi ñaa kuu nanu'un ntyikora siki ñu'un ñayivĩ tya nakatyira kandĩi tu'un i'ya chiira ta'anra, vatyi ñaa kuiñi so'o ñi tyi ñava'a sava'a-yo cha ñava'a nĩi ñi cha nuu ntyito-yo.

Ya'a su'va ku'va, chi'ira inka cha'a tya ñaa nandoto kaara. Nandotora ku'va ta'vi tyiñu Ndyio chiira vatyi nakatyira chiira ta'anra.

Chi'ira, sakui'no ñi sa'mara chiira tya tyi'i ñi chiira chichi chatu, nakuatu ñi xiñira ñaka ñi tya inka kivi vacha tyi'i ñi chiira chichi ñu'un.

CHA CHITO ÑUU

Ñá kuenta ntyityi iñi ndiva'u*

Kitî, cha katyi-yo ndi'vau, ntyityi xa iñiti, ntyityi ka iñiti cha nuu kandiî kitî yoó chichi ku'u.

Ati ñá cha kuu, inka ityi nuu maa kañi xa, kitî va cha chitoti.

Yoo cha'a tu'vati chii-kun; inka cha'a kanacha nda'viti yaty nuu ntya ve'e-kun, yi'i ñivi katyi tyi ñava'a cha chakuti, suku kitî va nakatyiti iin cha iku ñuu chika.

Ndiva'u va ntyityi xa iñiti, yi'i ñivi katyi ñi tyi ntyityi iñiti vaty tya chana'a chachiti añaima ñivi.

Tya chana'a, ati chi'i ñivi, kayu ñi iin cha'a yutu. Tya añaima ñivi cha kayu va, ntyee iñi chi, tya ñaa kayu chi cha numi.

* Martha Tello Díaz (coordinación). *Relatos Pai Pai, Lenguas de México*. México, SEP-DGCP, 1994, p. 28.

Ñivî cha sakuenta koño ñu'un ñivî chî'i, iin ñaa ntye'e ñi ñj, kua'an ndîva'u va tya kil'intî añaïma va tya chachitî. Kua'a xa cha'a sava'atî tyakua yukuan cha'a ntyityi xa iñitî.

Kivî cha chî'i iin ñivî tya kuñi ka'mi ñi koño ñu'un va ta'vî tyiñu ñi chi ndîva'u va inka ityi. Suku yatyi nakichi nu'untî tya su'utî añaïma ntîyî cha kayu va.

Yoñi inka kitî tîmaa ndîva'u va; itu'un ñi maatî kuu kitî ntyityi iñi, vatyi chachitî añaïma ñivî.

I'ya tu'un nakatyi ñivî cha'nu ku'va chakó tya chana'an.

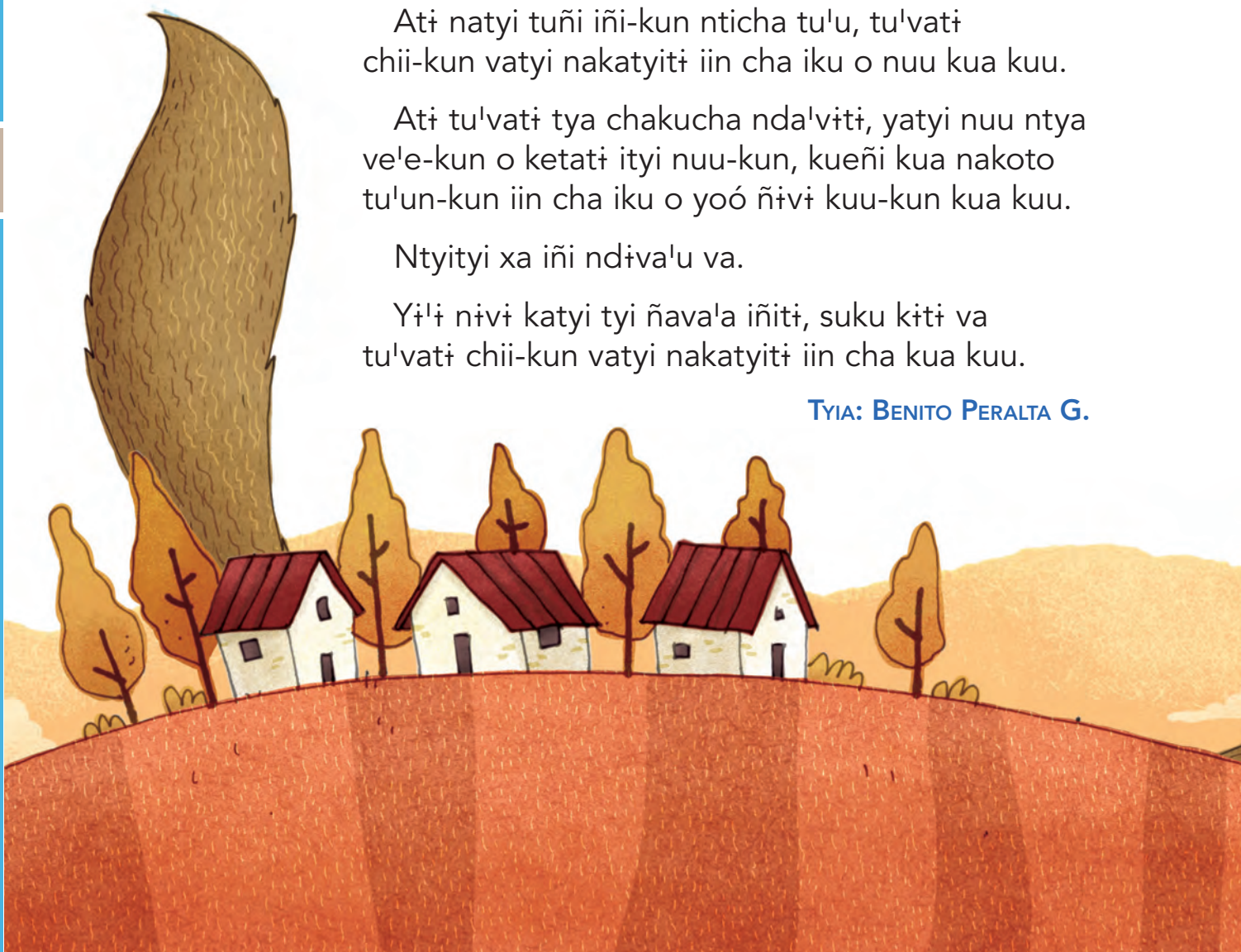
Atî natyi tuñi iñi-kun nticha tu'u, tu'vatî chii-kun vatyi nakatyitî iin cha iku o nuu kua kuu.

Atî tu'vatî tya chakucha nda'vitî, yatyi nuu ntya ve'e-kun o ketatî ityi nuu-kun, kueñi kua nakoto tu'un-kun iin cha iku o yoó ñivî kuu-kun kua kuu.

Ntyityi xa iñi ndîva'u va.

Yî'î nîvî katyi tyi ñava'a iñitî, suku kitî va tu'vatî chii-kun vatyi nakatyitî iin cha kua kuu.

TYIA: BENITO PERALTA G.

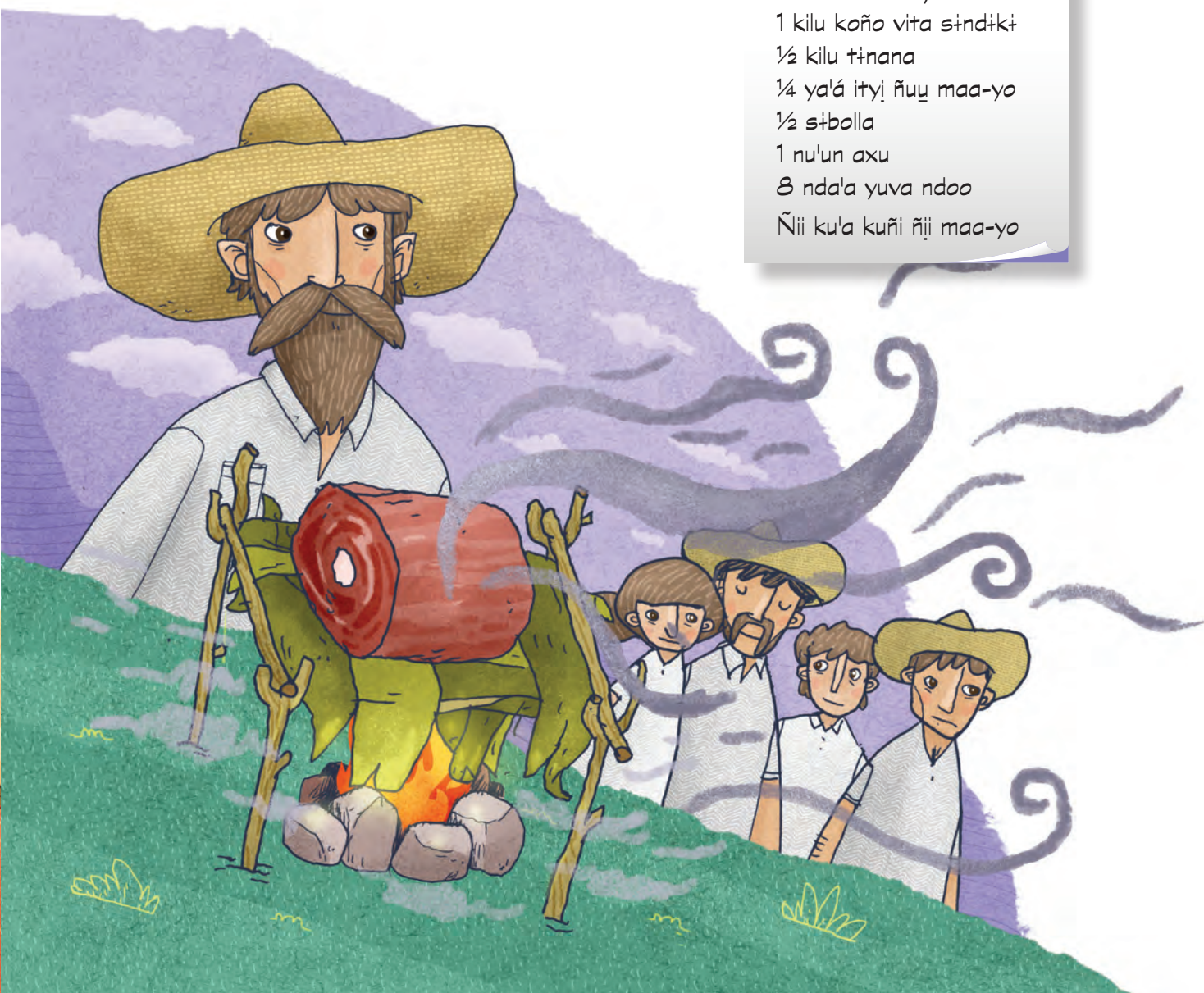

Kalu koño kiñu'ma

Kuu iin cha kachi cha chino yî'î Ñuu yu'u ndutya ñu'un Nuu Nduva, tyiañi maa Ñuu Ndo Yu'u. Koño i'ya sava'a xi'nara yî'î cha yî'î nuu yoo viko matoma Ñuu, sana ityira ta'anra koño va tya chantya ntyi'lira ta'anra chii chi. Sava'lara iin chito i'ya chino chi'in yutu kui, vatyi kua kayu ñu'ún xuu chi tya nuu chi kua koso koño tya kua ki'ñuma chi. Kueñi ñîvî sî'î ntye'e nuu kua chino kalu nuu kua ki'î chi, i'ya vachi iin ku'va kuu chino chi.

Cha kuu kutyiñu-kun:

1 kilu koño vita sîndîkî
 ½ kilu tinana
 ¼ yalá ityî ñuu maa-yo
 ½ sîbolla
 1 nu'un axu
 8 nda'a yuva ndoo
 Ñii ku'a kuñi ñîi maa-yo

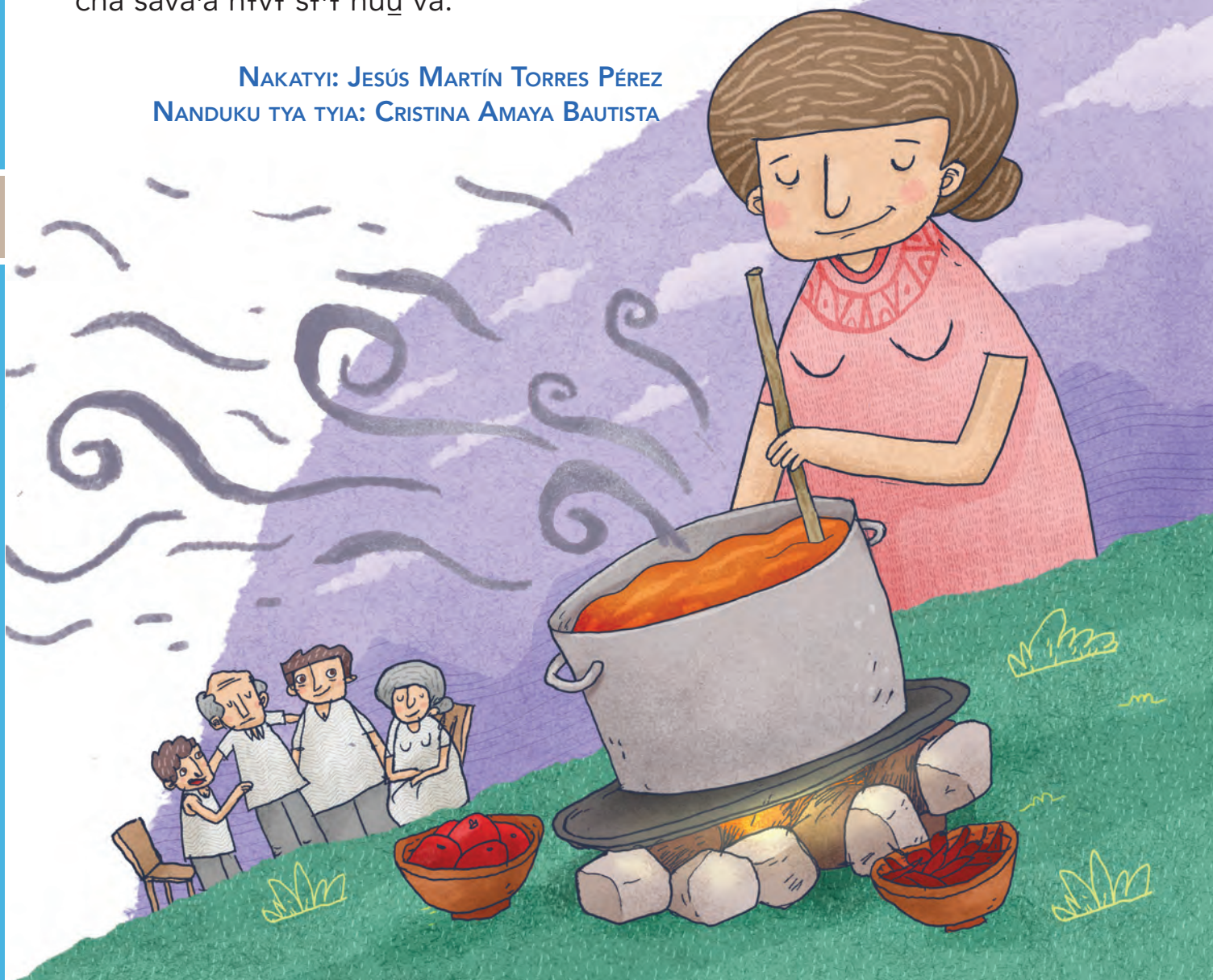

Ku'va kua chino chi:

Tyia-yo ñii koño tya kiñu'ma chi nuu chito; kasu ya'á, sɪbolla, axu, tya kunyili kandiɪ chi nuu yoso. Koyo chiichi chichi iin kisi vatyi kua kuiso chi ati cha tyiso kalu va kua kantya ntyili koño va tya tyili chichi chi, ndi'i va tyili yuva ndoo tya ñii ku'va kuñi ñi maa-kun.

Nuu kuu viko matoma kalu i'ya tyili ñivi chii chi chichi iin ko'o ñu'un. Ra yiɪ kuura tyili mesa, cha ntya iin o kua'a yukun mesa cha 2 metru cha nañi. Ya'a kandiɪ ñivi yi'i viko i'ya kua kachi ñi chií, chi chil'in tikuya tya xita i'ñi, chino chil'in nda'a cha sava'a ñivi si'i ñuu va.

NAKATYI: JESÚS MARTÍN TORRES PÉREZ
NANDUKU TYA TYIA: CRISTINA AMAYA BAUTISTA

Kuentu tyiki

Tya chana'an kua'a xa ñivî ñaa nakoto ñi nuñi, chachi maa ñi chitî yutu ñi. lin kivî, iin grupu ñivî kua'an ñi chichi ku'u, kua'a cha kuaa ya'a ñi ikua. Tya ikua nañi'in ñi sîin sîin nuu kitî cha'ñi ñi chiitî ta'antî tya chachi nayî'î ñi chiitî. Ikañañi nantye'e ñi chika ndîsu'u, ntye'e ñi ntyisotî iin chitî yutu kuichi tya kuaan, ñaa chito ñi ñá cha kuu chi.

Cha ntyiko ñi chii ndîsu'u va. Chaa ñi chata iin yuú ka'nu tya sukun tya ntye'e ñi tyi ikuan tavatî ta'antî cha kuichi tya kuaan cha ntyisotî. Ñivî va nduku ntye'e ñi chichi suku ñaa ntyichi maa, ñaa xa chichi chi.

Kicha'a nduku tu'un ñi chii talan ñi ñá cha kuu sava'a ñi tya ntye'e ñi chii chi. lin ñi kicha'a ta'vî yuu va ku'va kuu tavañi cha yî'î'chichi chi tya na'an xa chantyia ñi chil'in, suku ikañañi kanakava yuu va nuña nuu keta chitî yutu va, kicha'a keta kua'a ndîsu'u va kicha'a tyiatî chi ñivî ta'vî yuu va.

Kanakava ñivî va, ña'ni chata siki ñi nuu yuu tya kicha'a keta niñi xiñi ñi. Kuenta cha chatî niñi va ntya tumi kua'a va xiñi ñi. Kivî va kuu chi iin ñivî, suku vityi nanduñi tyiki.

Suun kitî va sanatuu chii nuñi cha chachi-yo kivî vityi.

CHA CHITO ÑUU

Sepe tya tyoko*

Chichi iin sokó, iin sepe
katyiti chi iin tyoko:

–Chichi viko savi i'ya,
chi ñá chachi-kun, ña'an ta'na-yo.

–Chachi trigo –naka'anti–,
tya nuñi tya inka ka chiti yutun,
cha sandoo cha viko ka'ñi
nuu yi'i va kandi cha chachi.

–¡Ay!, ¡yoo timaa yo'o! —kanachaa
sepe va:

–¡Va'a xá ñiyivi ya'a-kun!
¡Va'a xá tyaa nuu-kun chii-kun!,
ñiti ñiti cha yu'u jinda'vi ikuu!,
yi'i chichi sokó i'ya
ndi'i maa kuiya, yi'i ñi kaa chachi
ñi'in iin kiti kachi.

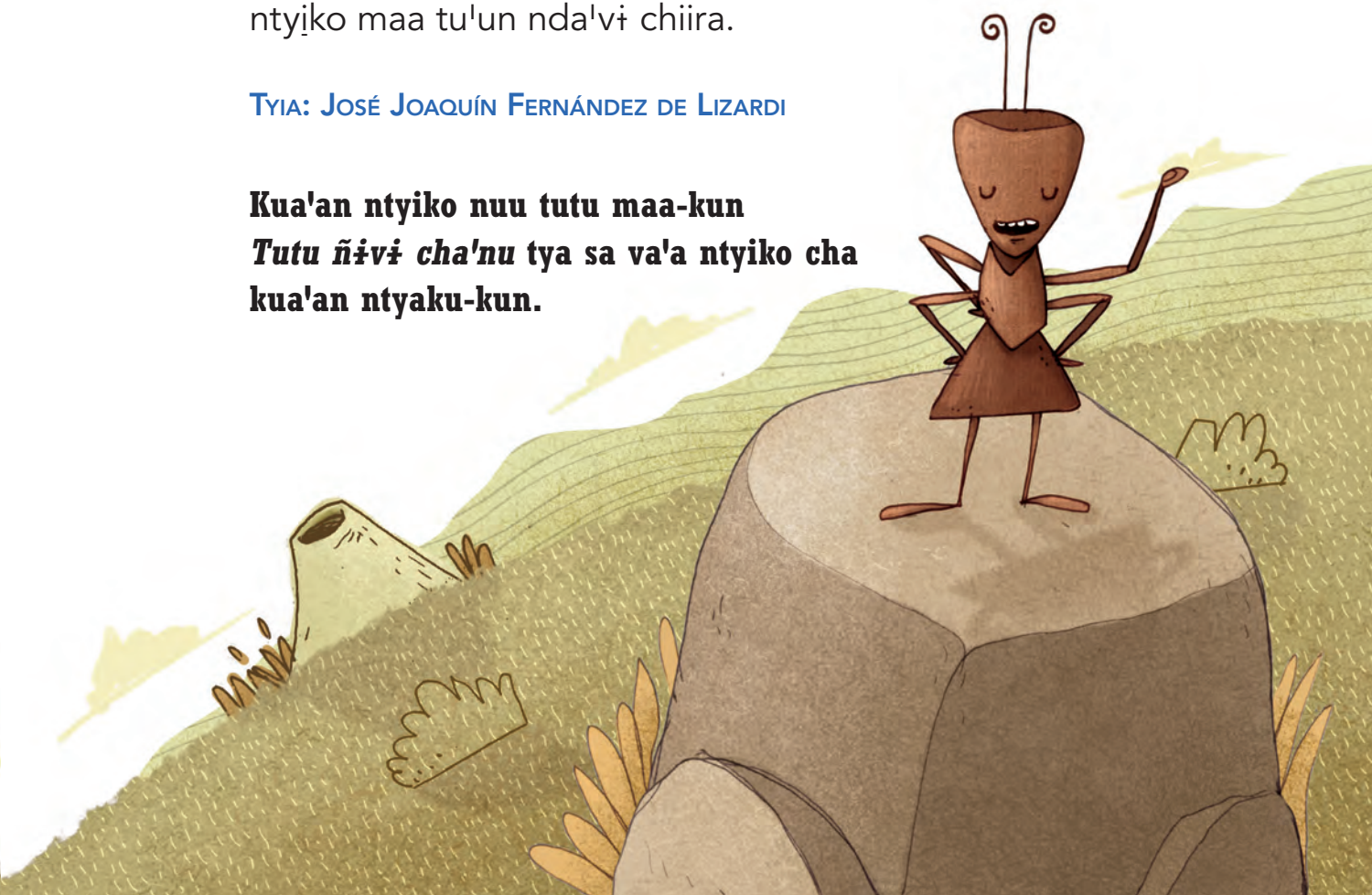
* Berta Hiriart (compilación). *Fábulas clásicas. Antología*. México, Lectorum/SEP, 2002, p. 55.

–Suku niñ maa ku'va va
 ñá cha sava'a-kun –nduku tu'un tyoko va.
 Naka'an sepe:
 –Yu'u, cha ntyicha iin iin kivi cha ya'a
 kixi nuu kono.
 Chichi soko i'ya,
 tya yiñ ñi ka, ntye'e-kun chi nuu ñu'un
 xitakaa chichi.

–Ntye'e maa kutixi-kun,
 naka'an tyoko lu'lu va,
 kandiñ soko cha ya'a-kun,
 tya ndatu ñava'a cha kumi-kun;
 vatyi iin yoo maa tu'un,
 tyaa ñira yiñ tyakua ta'an,
 tyara cha ñaa satyiñu maa,
 ntyiko maa tu'un nda'vi chiira.

TYIA: JOSÉ JOAQUÍN FERNÁNDEZ DE LIZARDI

**Kua'an ntyiko nuu tutu maa-kun
 Tutu ñiñi cha'nu tya sa va'a ntyiko cha
 kua'an ntyaku-kun.**

Chóko tya ndiva'u*

Chakó iin cha'a iin chóko chi'in iin ndiva'u. Chóko iñaati iin yuu, tya chaan diva'vu va tya nduku tu'untí chiiti:

–Ñá cha iña-kun, chóko.

Naka'an chóko va:

–Maa iña yuu i'ya, vatyiti saña chii chi kua naa nayivi.

Nduku tu'un ndiva'u va inka cha'a:

–Yo'o chóko cha tatu xaa-kun cha iña-kun yuu ñaa ñaa ntyicha.

Naka'an chóko va:

–Cha xitatu chi kui maa.

Suku ndiva'u va, yaa xa kuñiti, tya kuñiti satyi ntyeeti chiiti tya katyiti:

–Yu'u kua kuña yuu i'ya ku'va cha maa naa ñayivi, kuantu naa nduu ta'an yo; ati kuñi-kun kua'an nduku kachi-kun, i'ya kua kuantu chii-kun.

Tyicha'a chóko va cha ka'anti tya kua'anti kua nduku kachiti suku ndina'ati tya yoñiti cha, ndiva'u va cha nakava sóko chiiti tya katyiti:

* Rosa Román Laguna (compilación). *Antología de cuentos indígenas de Guerrero*. México, DGCP, 2007, pp. 49-50.

–Nuu maa naa ñayivî kua saña yuu i'ya.

Saña ndiva'u va yuu va tya kua'antî kua nandukutî chii chóko va. Nañilintî chiitî nuu ntyatî chachitî chitî yutu vixi vin'tya tya katyitî chiitî:

–¡Sandavî ña'na-kun chi, katyi-kun tyi tañi ñi kua'na-kun tya yoñi-kun naketa, vityi kua naka'ñatya-kun kuenta chi!

–Ñá katyi-kun.

Naka'an chóko va:

–Maa kuxaan-kun, ndiva'u, vachi kachi chitî yutun vixi i'ya.

Chóko va cha'atî iin chitî yutu vixi va chii ndiva'u va tya chachitî, así tuu yu'utî tya chikati inka, suku inka cha cha'a chóko va chiitî ñaa chityi ka tya ndaka ntya iñu chi, tya ku'va cha chachitî chikón iñu sukutî tya ikuan nandootî ntye'e ndaatî.

**Kua'an ntyiko nuu tutu
maa-kun *Tutu ñivî cha'nu* tya
sa va'a ntyiko cha kua'an
ntyaku-kun.**

Chaku chaá nuñi*

Katyi maa tu'lun ati cha kokon cha'a itu o yoñi chantye'e nuu cha'nu chi chaku añima nuñi va: "uu uu uu" tya nakaa chi ntye'e chi kandiï ityi ati vachi xito'o chi. Chaku chi tya ka'an chi:

–Ñá kuu yoñi xito'o kichi, ñá kichi ntye'era chi, ñá tyanuura chi, cha kaā timaa kaa ku'u tya itya; kuu sanduva chi chii, kuu kasi chi tya kua koo nuu vati.

–Ñaa kichi mityi kantya chii chi tya yata tu'lun chii chi, ñaa kichi ñi chi, "uu uu uu", ikuan tya kicha'a ku'u chaku ntya chi tya sanintye chi ku'va chakuchaa itu va tya katyi chi:

–Vityi yo'o itu lu'lu, kua kasi ndi chii-kun ku'va maa kuu kil'in-kun yoko ñikantyyi, ñaa koo-kun nuu vati; kua ndikuaan-kun, kua nti pe'e-kun, kua na ityi-kun tya kua kuu-kun.

* DGCP. *Relatos nahuas. Lenguas de México*. N°. 19, México, DGCP, 1997. p. 15.

“Ñaa kua koo ka se'e-kun, tya kua naa-kun siki ñu'un ñayivî, vityi nyu'u cha kuu ndî ku'u kua kuu ndîra ñiñi ka, kua ndîkua'a ndî, kua kutu ndî siki ñu'un ñayivî, xito'o-kun ñaa kuñikara chii-kun, ñaa kichi ntye'era chii-kun, xaan kuñira ntye'era chii-kun tya sandoo i'nara chii-kun.”

Ku'va cha ka'an ku'u va chil'in itu va ku'va va xaan xa kuñi chi tya kicha'laka chi chakucha chi tya ntye'e chi ntyá ityi vachi xoto'o chi.

Ikañañi nantye'e chi xito'o chi, sîi xa kuñi chi, ntyakua chañi kui chi, kicha'a chaku chi ntye'e chi chii ku'u, tya kicha'a chata chi “ule ule ule” kanta chi “iii iii iii”. Katyi chii chi ku'u va:

–Vityi kua ntye'e ndo, cha vachi xito'o, ndalara mityi tya yata; kua kantya kuatyira tya kua tu'unra chii ndo.

Kicha'a ku'u chaku chaá chi tya katyi chi:

–Ñá cha kuu saku ndî, kua kuu ndî, suku kua nañi'in ta'an ntyiko maa-yo, kua kaña ntyiko ndî sakuu maa savî tya ñu'un, kua ku'un ndî ñuuy ñivî chili, kua nakuikondî chii, suku kua nakichi nu'un ntyiko ndî inka cha'a –tya kicha'a ku'u chaku yu'u chi–; ñaa kua kuu ndî cha ikañañima.

TYIA: TIRSO CLEMENTE JIMÉNEZ
CÉSAR AUGUSTO RUIZ R.

Ra siva'a ndikatyia*

Kuu iinra tyivaa, cha ndi'i maa kivi kua'anra chi ku'ú, iin kivi katyi si'ira chiira, ñá ntyaku-kun cha sucha, kua'an satyiñu-kun.

Ra tyivaa va cha'anra chandukura tyiñu, chaara ve'e iinra kuka ka'nu, tya katyira vachi nduku tyiñu yu'u kuñi satyiñu. Naka'anra kuka ka'nu va, iyo tyiñu, suku yo'o maa kuu sava'a-kun, tyiñu yii xá.

Naka'anra sucha va:

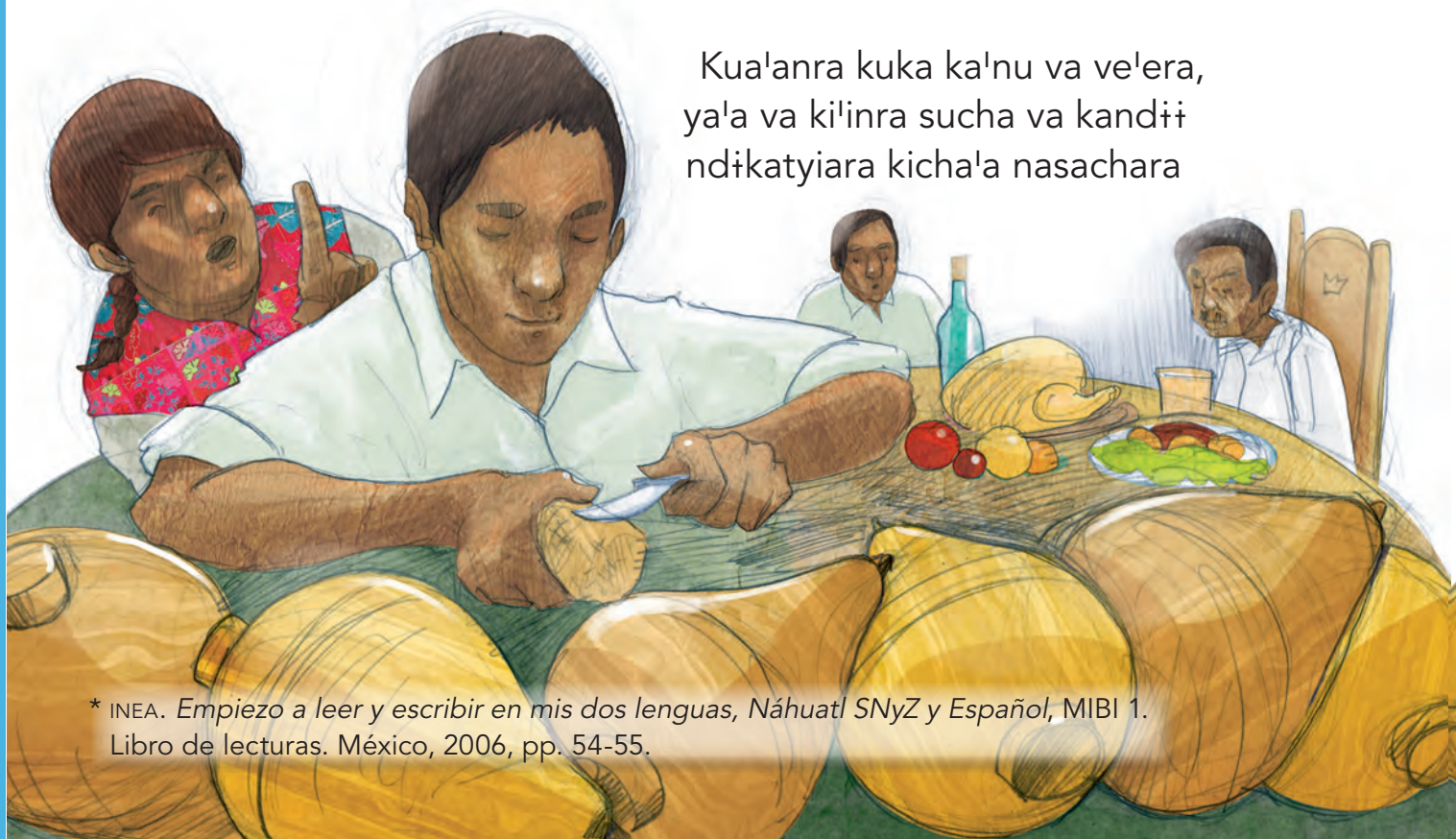
–Ñá cha kuu cha ñaa kuu sava'a.

Naka'anra kuka ka'nu va:

–Chiñu'un uñi sientu latá yuu ntyi'i chii tyiaan.

Naka'anra sucha va: –¡Kua ntye'e ati maa ku sava'a!

Kua'anra kuka ka'nu va ve'era,
ya'a va kilinra sucha va kandi
ndikatyira kicha'a nasachara

* INEA. *Empiezo a leer y escribir en mis dos lenguas, Náhuatl SNyZ y Español*, MIBI 1. Libro de lecturas. México, 2006, pp. 54-55.

chichi cha iin hora cha kumira kandiî yuu ntyil'ira, tya cha'anra cha katyira chiira kuka ka'nu va:

–Cha ndi'î tyiñu sakuu, vityi ñá chil'in kua tya'vî chiikun ñaa kua'a xu'un, atî kuñi-kun kua ku'va mesa maa chii-kun.

–Kumi tikuu maa mesa ve'e ndi'î ka.

–Suku mesa yu'u kua'a xá cha kachi-yo ntyia nuu chi, kua'an kil'in-kun xila tya kua kuntyaa-yo kachi-yo.

Katyira kuka ka'nu va chii mesara:

–Kuñi ndî kachi ndî. Tya cha'a mesa va cha kachira ta'anra ya'a ndi'î chachira ta'anra kua chil'inra sucha va mesa va, sandoo nuura chichi chil'in iin ña'an tya katyira:

–Ña'ñi cha ka'na-kun chil'in mesa i'ya.

Tuu iñi ña'an va tyi mesa va'a xa kuu va tya nasa maa ñaa chii chi, ku'va cha ya'á ntyikora nakil'inra mesara, ñaa tuu iñira cha nasa maa chii, ntya cha nachaara ve'era tya nakatyira kandiî cha ta'anra tya katyira ntyaka ndo xila tyi kua kuntya-yo kachi-yo xita, chikuntya ñi tya ntye'e ñi tyi ñaa suun mesa cha cha'a cha kachi kuu chi, nakuu sandavî ña'na-kun chiira kue'e, katyi si'ira chiira, ñaa ntyicha cha katyi-kun, ntyicha mama katyira, asî nasamaa ñi ta'an ñi chii chi sita ñi mesa va tya ñaa chiño ka maa iñi ñi ta'a ñi cha ka'anra sucha va kicha'ara sava'a ntyikora ndikatyara tya xikora tyakua tyi ñi'inra xu'un tya satyintyeera chii si'ira.

TYIA: LEOBARDO CABRERA LIRA

Kunumintya se'e-kun*

Yo'lo cha kuu-kun si'i, kusiit chi se'e-kun.
Yo'lo cha kuu-kun sutu, kunumi se'e-kun.
Ku'va ñaa koto ndatyí cha kuñi-kun chi ndatyí
ña'lañi, sava kivi, tya chakua.
Tya soko-kun siki ndatyí,
tya so'lo aña ndatyí,
ñayivi cha cha sava'a maa-kun.

Kuntya nuu ñu'un chi'in ndatyí,
natu'un siki, kuaku yu'u tya kusiki,
tya so'lo ñaa cha kuñi ka'an se'e-kun chi'in-kun.
Ku'vá iin ku'va nakotó-kun se'e-kun,
ntyee ñaa kolor kuu tinuu ndatyí.

* "Abraze a sus hijos", en www.poemasde.net/sencillos-deseos-gioconda-belli/, consulta realizada el 16 de agosto de 2010 a las 15:00.

Kuñi chi cha lu'lu va
chichi chi'lu cha tu'va chi sandavi ña'a chii-kun.
Ku'va ndatu sakono chi nuu nda'a chi chichi ixi xiñi-kun,
nakañi ta'nu xiñi-kun,
sakutu añaima ndatyí chi'in tu'un si+i iñi,
sakuu ve'e-kun nuu kichi si+i iñi ndatyí ya'a ndatyí.

Kunumi chi ndatyí nuu sillón-kun
tya ntye'e ndo iin programa nuu *televisión*,
kata o ka'vi iin tutu chi'in ndatyí
tya satyintyee chii ndatyí ñaa kua'nu ndatyí
ñayivi ndatyí.

Ku'vá iin ku'va kaka-kun chi'in ndatyí nuu parque,
ti'in nda'a ta'a ndo,
ta'mi ndo ita, ku'va ndo cha kachi patu,
sava'a ndo ve'e chi'in ñaká.
Yo'o cha kuu-kun si'i, kusi+i chi se'e-kun,
yo'o cha kuu-kun sutu, kunumi se'e-kun,
ña'a koto ndatyí tyi kuñi-kun chii ndatyí
kiñi chii se'ekun tyakua tyi
va'a kua kuñi ndatyí.

Ndika'a tya tyuku yaa*

–¡Kua'á tyuku yaa ñaa va'a, mi'li kuuti siki
ñu'un ñayivi i'ya!

Tyakua katyi ndika'a va chii tyuku yaa va
iin kivi. Tyuku va xaa xaan kuñiti, katyiti kañi
ta'anti chii ndika'a va.

–Tyakun ku'va tyi yu'u sakuu-kun tya
ndika'an nuu ku'va tyi kuu-kunra ntyaka ña'an
yuku i'ya.

–lin sindiki ka'nu ka cha nuu-kun suku
ntyaka ñaa chii ti ku'va kuñi maa.

Ku'va ndi'i ka'anti tyakua chakuti ti maa
chakuti cha kua kañi ta'anti.

Timaa chaku kutura kañi
ta'an. Nakaka chatati, ya'ati
chata yiki na'an ndika'a
va tya chikuntyati yutu
sukuti. Iyo xa kana chaa
ndika'a va tya xaan xaan
nantye'eti. Kandii kiti
yuku yatyi ki'vi xe'eti cha
yu'uti.

ilyoo kuu va cha
katyi iin tyuku lu'lu
cha tyiaa naka'nu
maa ndika'a va!

* Jean de la Fontaine. *El tesoro de las fábulas*. México, Editorial Hemma, sin año, pp. 3-5.

Taañi tyiaati yîki na'ati tyiaati yu'uti tya xityiti.
Tyuku yaa lu'lu va chaku ntyiati ku'va cha ndi xaan
ndika'a ka'nu va niñi ñi kaa cha'ati, nîi ñi cha kava
nuuti ku'yuti chiiti nuu ñu'ún va, kañiti su'mati yîki
na'anti, ñaa kuntyee kati tya nduvati nuu ñu'ún.

Ndîi kañi ta'an tyuku lu'lu va kua'anti, sakanáti
tya tyiañi chakuti cha nuu kua kicha'a kañi ta'anti
tyakua chakuti cha sakanáti sakotóti kandîi ityi.

Ityi kua'anti chikoti nuu iin xintu'va nuu nañil'inti
tu'un chi'iti i'ya natya'vîti kandîi cha chintyakuti.

Kua'an ntyiko nuu tutu maa-kun Tutu ñivî cha'nu
tya sa va'a ntyiko cha kua'an ntyaku-kun.

Ra ñi'in iñi

Katyi maa tu'un tyi kua'a kuiya ityi chatara ñuu Tamulté Sabanas, chantyikora cha ñi'in iñi chiira ta'an ra tya sañiñira ta'anra chiira ñuu va ki'vi xe'ere chichi yuku. Cha kuñi ñi'in iñi ta'anra kuu tavana ta'anra kandiï cha iyo chichi ve'e, su'ura ta'an sana ñi, ki'inra ta'anra chii ñivi si'i ñuu va, tya kua'a cha kiñi sakuura.

Ya'a sava'ara kandiï va, ra cha ki'vi xe'e chichi yuku, naketa nu'un ntyikora ta'an ve'era ta'anra kiñi ka chichi ve'era nañi'inra; kandiï cha chachira kati kuatyti, kisi ñi ña'ñi kamaa cha yi'i chichi nuñi ñi ndi'i maa tikuatyti.

Su'va su'va nañi'in ntyiko ñi ta'an ñi cha chii ñi ta'an ñi kañi ta'an ñi ta'an chilin kandiï maara ñi'in iñi va ta'anra chino chilinra ta'anra chiira ñuu va. Niï maa cha chi'yukura ñi'in iñi va ta'anra, kua'a xa ñivi tyili xe'e xu'un ñi ta'an ñi chichi ñu'un; suku ñaa kukiyi ñi ta'an ñi tyañi iin ku'va nuu tyili ñi kandiï cha ñu'un ya'vi cha kumi ñi.

Yi'i ñivi katyi ñi tyi kayu ñu'un nuu yi'i xu'un ñi ta'an ñi chichi ñu'un, tyakua tyi chito ñi nuu yi'i xu'un ñi. Yi'i ñivi chatya ñi nuu kayu ñu'un va; nañi xu'un va chichi kiyi cha nañi "butifela" chitu maa chi xu'un kuaan.

Tyakua ñi, katyi ñivi cha nduku nakatyti tu'un xe'e cha kumi xu'un va; kandiï xu'un va naa chi t'maa tatyti ñi, tya nanduu chi ñiyaa ñi ka.

Katyi tu'un tyi ñivi cha yoo ndatu nañi'in ñi xu'un va, katyi ñivi chii ñi tyi maa ka'an ñi tu'un cha nañi'in chii chi tyakua tyi kuu ku kumi ñi chii chi.

CHA CHITO ÑUU

Ku'va ñi'no ñɨvɨ ñuu sa'an xiñi savɨ yu'u ndutya ñu'un Nuu Nduva

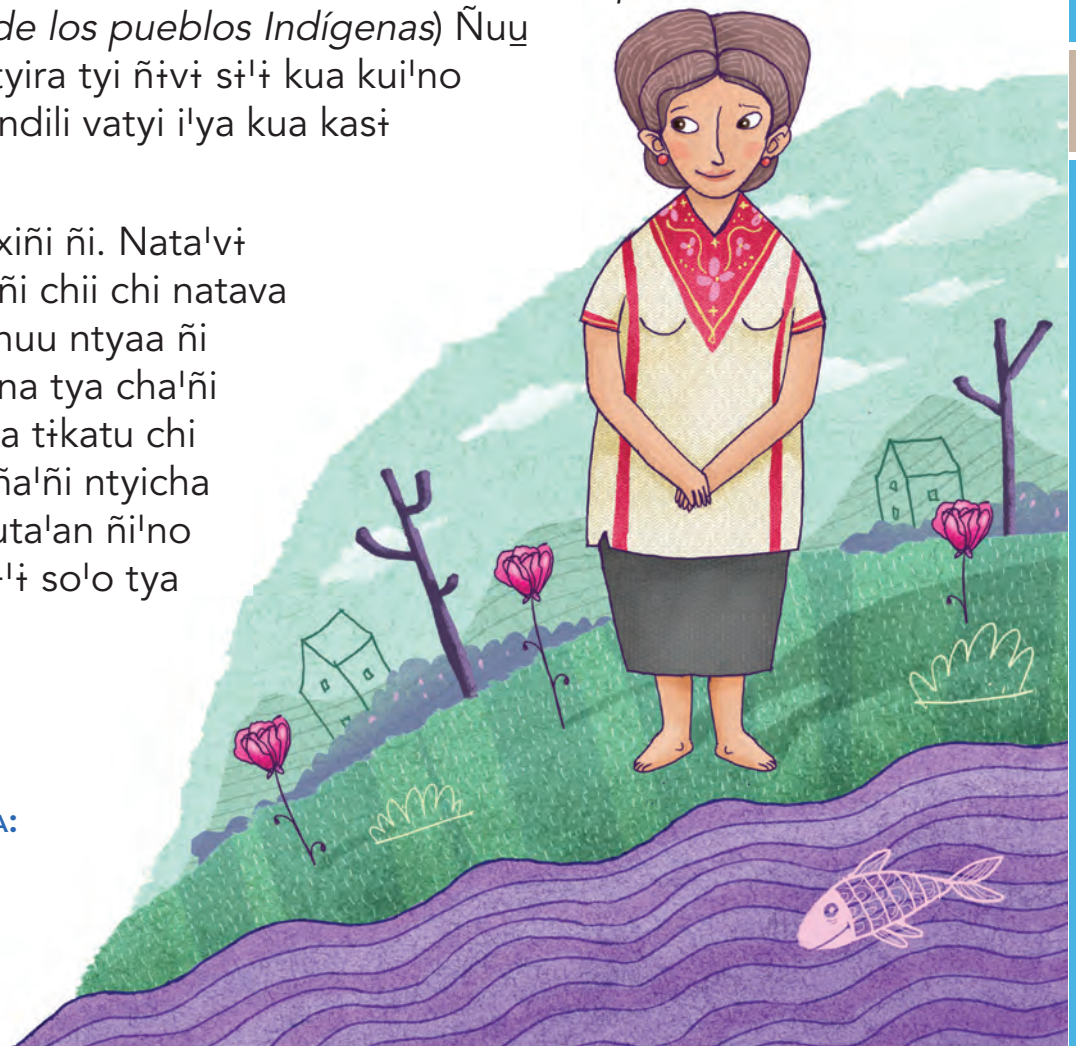
Sa'ma cha ñi'nora yɨi kuu iin ticha'a tya koto kuichi chino chil'in sa'ma kono tya suu ñi kuu kuchi sa'ma yu'va katyi ya'a. Yu'va cha chino chil'in chi kuu yu'va chino chil'in nda'a tya kueñi ntyichi tya kono chi. Yɨi cha'ara ntyicha xe'e cha'a chil'in chi.

Nivɨ sɨi cha nami ñi iin che'e cha kono chil'in yu'va tyiaki, ka'yu chil'in tyinta vin'tya, ku'va cha kua'an kono chi sanandakuñi tikoy ntyili nuu chi yoso kaa ku'va ñi'no maa iin iin ñuu.

Xuku cha ñi'no ñi kuu sa'ma kuichi kono. Nuu kuu suku chi kikuñi chil'in nda'a ñi chil'in sɨin sɨin yu'va tyaki, tya chantyichi ñi chii chi. Kivɨ cha chaa tu'un chi'i chii ñi nantɨ'vɨ ñi sa'ma xuku ñi. Kivɨ chaa ve'e kuentara Ñuu Savi (*Comisión Nacional para el Desarrollo de los pueblos Indígenas*) Ñuu Kasando'o katyira tyi ñivɨ sɨi kua kui'no ñi cha kuu mandili vatyi i'ya kua kasi añaima ñi.

Ku'va nu'ñi xiñi ñi. Nata'vɨ sava tya kava ñi chii chi natava ñi chii chi ityi nuu ntyaa ñi tɨmaa iin korona tya cha'ñi ñi tya nakuntya tikatu chi nuu tyaan ñi, ña'ñi ntyicha yɨi cha'a ñi kuta'an ñi'no ñi chil'in cha yɨi so'o tya siki.

NAKATYI:
MARÍA BAUTISTA
HERNÁNDEZ
NANDUKU TYA TYIA:
CRISTINA AMAYA
BAUTISTA

Kuentu kuiñi chi'in teka*

Chakó iin cha'a iin kuiñi kua'an-ti chika taxiti chichi kuku ikañañi chiñi so'otí kuu kayu yu'u xáti: "chor, chor"; katyi kuiñi va:

–Ñá cha kuu. Tímaa tyi iin kití ka'nu ka cha nuu yo tyin atí ka'ñiti chii tyin.

Tu'vatí tya ntye'eti tyi ndusu cha chiñi tivachi chichi iin numa ityi cha katuu tya katyiti:

–Yo'ó kuu-kun. Tya siyu'u-kun chii; atí kuñi kañi ta'an-kun kuu kañi ta'an-yo.

Itu'un teka kuuti, suku ikuñi kuiñi va kañi ta'an-ti. Cha'an ti ta'an-ti iin yuu. Kueeka cha kañi ta'an-ti ta'an-ti nandukuti kití va'a yoo chil'in-ti ta'an-ti.

Kana kuiñi va chii ndika'a va, kinti ku'u, ndiva'u, ina ndiva'u, tya teka va kanati, tyoko tyayu, tyuku yaa tya ñuñu ku'u.

Ku'va cha kuu kicha'a kañi ta'an-ti ta'an ti kicha'a tyaa kití kua'an chil'in teka va chii kití kua'an chil'in kuiñi va ndi'iti maati ka chino, yaá xá kuñi kití kua'an chil'in teka va vatyi sakanáti ta'an-ti.

Kua'an ntyiko nuu tutu maa-kun
Tutu ñiví cha'nu tya sa va'a ntyiko
cha kua'an ntyaku-kun.

TYIA: HERMELINDO MÉNDEZ MÉNDEZ

* Dirección General de Culturas Populares. *Relatos tojolabales*. México, DGCP, 1998, p. 31.

Ñuñu sucha*

lin kivi, sakuiñiti ta'an ti chii ñuñu sucha ku'va cha kua ki'viti, katyiti ta'an-ti chiiti:

–Ña'an ta'an-yo: kuñi chi satyiñu-kun, vatyi kandiï maa-yo cha kuu-yo ñuñu ta'an chi satyiñu-yo.

Naka'an ñuñu lu'lu va:

–Yu'u nduü maa tatu, tya ya'a xa xitatu.

–Ñaa suun tu'un chi ya'a xa tatu-kun

–naka'an kandiï ta'an ñuñuti– kuñi ndi ñaa satyiñu-kun chil'lu. Nuu iin cha'an ñi chaa ka'an va'a ndi chil'in-kun.

Katyiti ta'anti tyakuan tya icha'ati ta'an-ti ya'ati.

Suku ñuñu sucha va ñaa kil'in tyiñu. Ikua tya inka kivi va cha naketati cha kua iñi va, ñuñu cha sa'a kuenda va katyiti ta'an-ti chiiti:

–Ku'u-yo ta'an chi satyiñu-yo.

Yatyi xá naka'ati:

–jlin kivi i'ya kuu sava'a!

–Ñaa suun cha kuñi ndi iin kivi i'ya
–naka'an-ti ta'an-ti– tyiaan cha kuñi ndi kicha'a-kun. Naku'un iñi tu'un i'ya tya satyiñu-kun.

TYIA: HORACIO QUIROGA

* Horacio Quiroga. *Cuentos*. México, Editores Mexicanos Unidos, 1992, p. 161 (fragmento).

Ñuu Xiñi Tityi

Xiñi Tityi vachi sivi chi yu'u *náhuatl* tya keta chi chichi uvi ta'an tu'un cha kuu *cuetzpallin*, cha kuñi katyi "ndikoo", tya *tepetl* cha kuñi katyi "yukú" tya cha sandinaniñi ku'va katyi nuu kicha'a chi kuu "c", katyi maa chi tyi sivi Ñuu i'ya kuñi katyi chi "nuu ntya yuku ndikoo". Chi'in sa'an xiñi savi katyi maa-yo Xiñi Tityi.

Xiñi Tityi kuu iin Ñuu cha chana'an yoo. Kueka cha chaara toon, kandiñi Ñuu ityi'a yi'i nda'ara kuka Ñuu Yuku Saa ucha ta'an xiñi Ñuu tya nuu chakóra ka'an sa'an xiñi savi, tya chichi i'ya yi'i Xiñi Tityi.

Kuiya mii u'un (1520-1810) tya chil'inra kuu tyiñu cha, Xiñi Tityi nandoo chi chichi nuu yî'î nda'a Ñu'u Chi Kua'a nuu chakóra kale cha'nu cha chantyaka ña'an kandiî ñu'un i'ya. Kuenta Ñuu cha chaka'nu timaa Xiñi Tityi, chakó ñivî yî'î nda'a, ñivî ñuu savî, tya chanañira ta'anra, ra yî'î nda'a chiira Ñuu intyu, tya kuu nuú chiira, ra ntyaka ña'an ka'an sa'an xiñi savi chil'inra sa'a kuenta Ñuu.

Kuiya 1857 chakó ka tu'un i'ya, vatyi kuiya i'ya, Xiñi Tityi yî'î nda'ara cha ña'ni Luis de Castilla. Yî'î nda'ara uvi barriu, chakumira uñi xiko uchi 73 naku'va 14 pesu xu'un kuaan chiira.

Nuu 6 yoo u'un kuiya 1826 ikuu Xiñi Tityi, Ñuu cha yî'î nda'a Kasando'o. Tya nuu 23 yoo uchi kuiya 1891 nandoo sivi chi nuu tutu timaa Xiñi Tityi.

NANDUKU TYA TYIA: MARIO BARRAGÁN
ARTURO HIPÓLITO NAZARIO MANZANO

Ndi'yi ita*

Kue'e ndi'yi ita kuu iin kue'e cha xaan xa kil'in chii-yo, ya'a ñi ki'vi chi chii-yo, kaku chi siki ñu'un ñayivi kua'a kuiya ityi chata tya yi'i chi kuu ka'ni chi chii-yo. Ña'ni tata iyo cha kuenta ndi'yi ita va itu'un ñi kuva cha maa kil'in chii chii-yo kuu ku'un-yo kuntyaa-yo vakuna ve'e tatan.

Sivi kue'e ndi'yi ita va vachi chi tu'un latin "sa'an tuun" tya kuñi katyi chi "ndo'o" tya kuu chi iin xole cha kaña nuu-yo tya kandi koño ñu'un-yo ati ku'u-yo chii chi. Katyira cha sakua'a siki iin iin kue'e kandi siki ñu'un ñayivi tyi itu'un ñi maa kue'e i'ya kuu cha ña'ni ka yoo kandi siki ñu'un ñayivi.

Katy ñivi sakuu tatan tyi yoo uvi ta'a ku'va kuu kil'in chi chii-yo: iin ku'va xaan xa kil'in chi tya iya ku'va kua'a xa ka cha'a kaña chi, kuu nuu chitu maa kandi koño ñu'un-yo ndi'yi xole chi tya ka'ni cha ñasuun ka maa ku'va yi'i cha'a ntyakua ntya kuu ka'ni chi chii-yo. Inka ku'va kil'in chi kuu nuu ñaa kua'a xa ndi'yi xole chi kaña chii-yo tya

* "La viruela", en www.salud.bioetica.org/viruela.htm, consulta realizada el 9 de septiembre de 2010, a las 18:00.

ñaa ñil'in kil'in ka'ñi chii-yo kuu chi iin kuee cha ñaa xaan xa, tya ñaa kuñi'i chi ka'ñi chi.

Atî yî'i kue'e ndî'yî ita chii iin ñîvî ku'va kuu kil'in chi inka ñi kuu, atî yatyi ntya ñi xiin ñivi ku'u va, kuntya-yo ityi nuu ñi, tya kuu kil'in chii-yo atî kutyiñu-yo sa'ma cha chintyichi ñi. Yî'i ñi cha'a kuu kil'in chi chii-yo atî iin chichi ve'e o chichi karru nuu yî'i ñi yî'i-yo. Yoo cha kuu-yo ñîvî ñi kuu kuiso-yo kue'en dî'yî ita va. Tya yoñi ka nakoto kue'e iya chii iin kitî cha tya chii-yo o kitî chachi-yo.

lin ñîvî cha yî'i ndî'yî ita va chii kuu tyil'in kue'e i'ya chii inka ñi ku'va cha kil'in ka'ñi chii ñi, suku ya'a ka ika chi tya ñaa yî'i kil'vî chi inka ñîvî atî cha kicha'a kaña ndî'yî xole chi. Kua'a xa cha ku'va sava'a chi tya kicha'a kaña chi, ñîvî cha kil'in chi ñaa kuu keta ñi ndaka nuu ñi.

Ntyakua tya cha naityi kandîi maa ndî'yî iya tyakua tyi kuu keta ñi ndî'vî nuu ñi.

Kicha'a viko matoma, kuenta viko santu Sant_yiau Ñu_u Ño_ko*

Chiku Símerman.

Ñu_u Ño_ko 26 ntya yoo ucha kuiya 2009.

Chi'in tu'un viko cha sava'a ñiv_i Ñu_u ka'a sa'an xiñi savi, ra kuu matoma kuenta sant_y Sant_yiau, sava'añi cha kuu viko i'ya kuu nuu naki'in kuenta ñi kand_i cha sant_yintye ñiv_i "Ñu_u chii ñi".

Ku'va nuu nduku tu'unra TELE COSTA, chiira kuu ityi nuura ñi'no sa'ma kui Carlos Sarabia tya ñaa Nancy Bejar ñasi'ira nakaty_i ñu tyi viko i'ya kicha'a ñi nduku iñi ñi kueeka cha iin kuiya vaty_i tyiakua tyi keta va'a chi. "Nati'in kuenta ndi chi ñiv_i, kumi ndi chiira sant_y patron cha ií xa, tya cha ya'a sava'a ndi ku'va kua keta yukun kalenda viarni i'ya", katyira Sarabia Camacho.

* "Empieza la mayordomía con la fiesta de Santiago Apóstol, santo patrón de Pinotepa Nacional", en www.telecosta.com.mx, consulta realizada el 26 de julio de 2009 a las 14:00.

Viko i'ya kicha'a chi chi'in cha kuu viko “ñuu chii mi”, kuu chi iin nuu kandî iin kandî ñivî tuun, ñivî ka'an sa'an tya ñivî ka'an sa'an xiîni savi, “i'ya vachi ñi vachi ntyaka ñi cha chii ñi chii ra xto'yo Ñuu, vachi satyintyee ñi tya vachi ku'va ñi tîntyee iîni chii ndî” katyi ñivî cha kua kuu matoma.

Viko cha kuentara xito'yo Ñuu i'ya, kua kuta'anra kuu tyiñu Ñuu i'ya tyara kutyiñu Ñuu yoo yatyi, ra cha kuu matoma, ra kale chicha tyara kuu matoma kivi i'ya ka'nu tyiñi ntyisora ta'anra, vatyi ntye'era ta'anra ñaa keta va'a viko ta'an ta'an kuiya.

Kivi i'ya kuû ntye'e ndî tina kaa na'nu nuu yî't cha kuu kalu sindîkî, i'ya nakoto maa ñivî chii chi timaa “kalu koño kîñu'ma sindîkî”, iin cha kachi cha sava'a maa ñivi xiñî savi tya sava'a ñi chii chi ta'an ta'an viko. Kuta'an viko i'ya chi'in yaâ cha tivîra musika maa ñuu tyara cha chañi yaâ Ñuu tyañi cha kuu chilena.

“Ñoko yoó chi viko kivi vityi, va'a ikuu tyi vachi kandî ñivî xiîni savi, ñivî ka'an sa'an tya ñivî tuun” katyira matoma, tya ku'va nakatyira vatyi nuu 24, 25, 26 kua kono sindîkî, kua keta yukun ve'e ñu'un tya kua kuu sikira ta'anra cha kuenta viko maa xito'yo Ñuu.

Ñayivira Álvaro Carrillo*

Álvaro Genaro Carrillo Alarcón kakura nu 2 ntya yoo uchi uvi kuiya 1919, Ñuu Cacahuatpec, yatyi yu'u ndutya ñu'lún Ñuu nuu Nduva. Sutura ikuu chiira José María Carrillo Jiménez tya si'i keenra ikuu chii ñaa Teodora Alarcón. Si'ira cha sakaku chiira ikuu ñaa Candelaria Morales, ñaa Ñuu Juchitán, cha yi'i nda'a Ñuu Azoyú, Guerrero; uchi kuiyara

Álvaro Carrillo chi'i ñaa. Tya cha'nura xiin si'i keenra ñaa ma'an Teodora ña'an kuu uvi cha nakil'in sutura ikua cha'a yi'ira xiñi si'vi Alarcón.

Kuiya 1935 cha nduchira 16 kuiyara, ki'vira iin ve'e sakua'a *secundaria*, cha ntya San Pedro Amuzgos, Nuu Nduva.

Ketara Ñuura cha'anra cha ndukura tyiñu satyiñura ku'va kuu ketara ityi nuu tya chakóra Ñuu Ometepepec, Guerrero, kuiya mi 1938, nañil'inra chiira chakó va'a chi'inra. Cha'anra Ñuu Ayotzinapa, Guerrero nuu yi'ira ve'e sakua'a Normal Ñuu va tya sakua'ara ikua uvi kuiya.

Kuiya 1940 chaara Ñuu Ñiko'yo. Suun ñi maa kuiya i'ya yi'ira ve'e sakua'a Agricultura Chapingo vityi nañi chi Universidad

* "Biografía de Álvaro Carrillo", en www.telecosta.com.mx/secciones/ritmo/alvarocarrillo/biografia.htm, consulta realizada el 13 de junio de 2010 a las 19:00.

Autónoma Chapingo, nuu ndi'ira prepara. Ndi'i sakua'ara timaa *ingeniero agrónomo*.

Ku'va cha ya'a kuiya chakó va'ara chil'inra chatá Antonio Pérez Meza tyara Pepe Jara; tya ku'va chikara chatá yaa Carlos Madrigal chiira, ra cha kuu uñi ta'an cha chatá Los Duendes ki'inra ndusu yaa *añima maa*.

Nuu ndi'inra chil'inra ta'anra Ñuu Huajintepec, Guerrero nakótora chii ña'an kua kuu ñasi'ira ñaa, Ana María Incháustegui Guzmán, tinda'ara chil'inña nuu 21 yoo ucha kuiya 1960. Chakó kumi ta'an se'era chil'inña.

Chil'ira cheñe nuu 3 yoo kumi mi iin sientu uñi xiko iin, nuu katyi ta'an karru cha yi'ira. Nu vachi nu'unra cha cha'anra nuu naki'in tyiñura ntyaka ña'an Ñuu Guerrerora sakua'a Caritino Maldonado Pérez. Vachira Álvaro chil'inra sakaka karrura chil'in ñasi'ira tya uvi ta'an se'era nuu kuu uvi tyayu karrura. Ra Álvaro chil'in ñasi'ira chiiñi kaa ku'va ñimaa; suku tya'vi ntyio chi Ntyio tyi kaku se'era.

Chatuu koño ñu'unra ve'e Teatrora natyia yaa. Kayu koñora tya ki'vi chi ñu'un nuu ñu'unra natyia yaa nuu ñaña cha nañi jardín, Ñuu Ñiko'yo, chil'in ñaa Ana Maria ñasi'ira.

Sandoora ya'a cha uñi sientu yaa yi'i chi chatá-yo, chiñi-yo nuu *radio*, ntye'e-yo nuu *computadora* tya nuu *televisión*. Ñuu yatyi ndutya Ñu'un Guerrero tya Ñuu Nuu Nduva yooñi tu'un kui'ya ntyitañi.

Ñikantyyi tya yoo*

Kivi nañili ta'an ñikantyyi chil'in yoo kivi xi'na, kuñiti chi ta'an-ti cha ñaa suuñi ka maa ku'va tya iin ñi chakóti.

Kumañi koo ñu'un ñayivi tya kivi va kuñi Ntyio savara ñu'un ñayivi, cha'ara iin cha xiñu chi ñikantyyi tya... ¡Chi yoo!

Katyira nditi ka tyi Ñikantyyi kuu ku'vati ñu'un-ti cha ñikañi tya Yoo cha chakua, tya ku'va va, ñaa iin ka kua kooti.

Nakava iin cha kui'ya chi ñikantyyi chil'in yoo vaty ñaa kua kuu ka koóti iin ñi tya ñaa kua nañil'in ta'an kati, Yoo nda'vi kuñiti. Nu u maa cha'a ntyio cha xiñu chiiti ñaa kusiti kui'ya kuñiti.

Ñikantyyi va, ñaku nañiti "Tiñuu Ka'nu", suku ñaa naá cha kui'ya kuñiti.

Ntye'e Ntyio tu'un cha ta'an-ti, kanara chi nduviti tya katyira:

–Maa ku'va ndo cha kui'ya chii ndo nduvi ndo kumi cha xiñu ndo. Yo'o Yoo, kua ku'va cha xiñu-kun chakua cha kuu cha vichi tya cha i'ñi, kua kusiti ñivi cha kuñi chii ta'an chil'in cha ntyichi-kun, tya tyaki kuu kuntyia sivi-kun. Tya yo'o ñikantyyi, kua kunañi-kun tiñuu ka'nu vaty kua naya'a-kun nuu kandi tiñuu cha iyo, tya chanikañi kua ku'va-kun cha i'ñi chi kandi ñivi tya siti xa kua kuñi ñivi cha kua ntye'e chii-kun.

* "La leyenda del sol y la luna", en www.7calderosmagicos.com.ar/Druida/Leyendas/la_luna_y_el_sol.htm, consulta realizada el 7 de julio de 2010 a las 20:00.

Kui'ya xa ka kuñi Yoꝰ cha chiñiti tu'un cha kua sava'ati tya chakuchati cha ñaa suun ka maa ku'va... tya Ñikantyii, ntye'eti kui'ya kuñi yoo, katyiti tyi maa kuu sandoo ti chii yoo chil'in tikui'ya iñi cha'an ti cha ka'an-ti chil'in yoo va tya katyiti vatyi katyti Ntyio tyi tyakua kua kooti.

Kua'á xa chika iñiti tya cha'an-ti cha kakan-ti iin timañi iñi chii Ntyio:

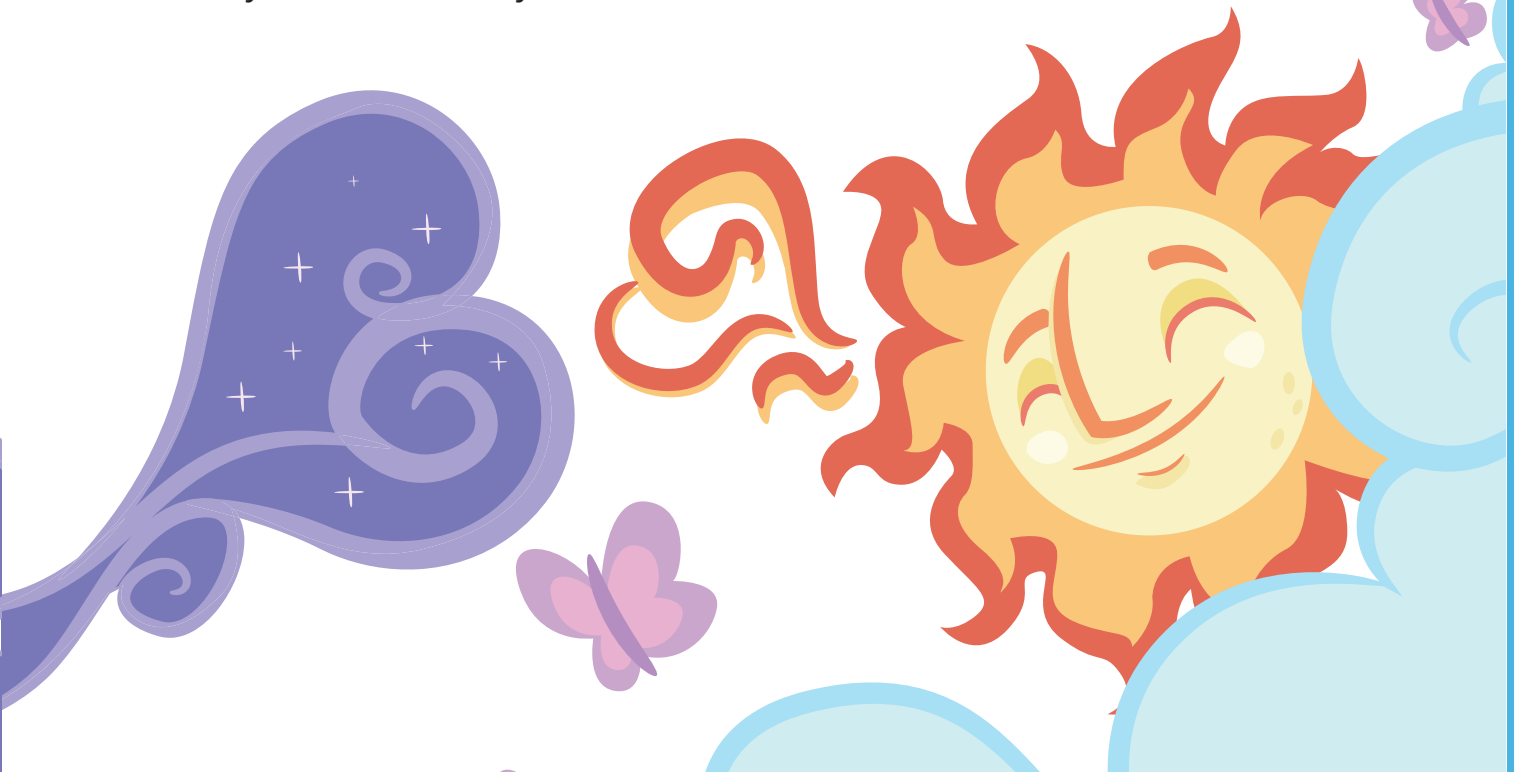
–Sutumañi yu'u, siva'a timañi iñi satyintye chi Yoꝰ, vatyi ñaa ñil'in-ti tyañi yu'u, tya maa kuu koo itu'un ñi maati...

Tya Ntyio... ku'va cha va'a iñira... sava'ara tiñuu cha kua kuntya xiin Yoꝰ.

Yoꝰ va ku'va cha kui'ya kuñiti kua'an-ti xiin tiñuu, tya kit'i i'ya sandisi'i chiiti, suku yoó cha'a ñaa kuu sandusi'iti chiiti.

Kivi vityi, nduuti... siin siin yoóti, Ñikantyii kuñi'in-ti cha'ati cha si'i chiiti, suku yoo ñaa kuu kusiti iñiti.

Ñikantyii va ñil'in cha'ati ñu'ún-ti cha kuenta Yoꝰ tya Yoꝰ va ñaa kuu ku'vati kandi'i cha xiñuti. Katyi maa tu'un tyi Ntyio katyira tyi Yoꝰ va ndi'i maa cha'a ta'an chi ku'vati cha xiñuti, suku ñaa kuu... vatyi ña'an kuuti, tya ña'an va kua'a xa ku'va nasama ñi.

Ati sîi kuñiti naniiti tya cha'ati kandiî cha xiñuti,
sukuti kui'ya kuñiti sava ñiti kaña yoó cha'a chi'lu
ñi kaati ntyiakua ñaa cha'a kati cha xiñuti chi ñu'un
ñaa yivi.

Yoo tya Ñikantyii yoóti ta'an ta'an kivi. Ñikatyii va
ñilin-ti; Yoo va chika tiñuu chi'in-ti suku kui'ya kuñiti.

Ra yîi siki ñu'un ñaa yivi kuñira kil'inra chiiti,
timaa tyi kuu. Yi'ira cha'anra nuu yoo, tya naa kichi
nu'un tu'un ñi maara. Yoñi kuu kichi chi'in chii yoo
siki ñu'un ñaa yivi i'ya, yoñi chi kuimaa kuu kil'in
chiiti.

Katy Ntyio tyi yoñi cha maa kuu koo iin ati kuñi
niî iñi chi kui maañi chii ta'an ñi ikua'a cha'a Yoo
tu'un cha katyiyo cha chili yoo.

Kivi vityi Yoo tya Ñikantyii ndatuti ñaa cha ku'va
va, ku'va cha sa'vi ñaa yoo kuu tyi ñikaty yosó
chatati tyiakua tya iin kuuti nañi'in ta'an-ti.

Yo'lo chito-kun cha yoó Yoo tya Ñikantyii suku
kandiî siki tu'un i'ya ñaa chito-kun.

CHA CHITO ÑUU

Viko tînda'a ñuu yu'u Ndutya ñu'un Nuu Nduva*

Kua nakatyî ku'va chakó viko tînda'a ñaa Juana chil'inra Venancio nuu kana ñi chi nuu 17 yoo uchi uvi, Ñuu Xiîni Tyityi, Ñuu Nu Nduva.

Ña'an tînda'a, keta ñaa ve'e ñaa, ñi'no ñaa iin xuku tya chanami ñaa iin che'e, cha ndasî nuu ñaa iin sa'ma ntîkî kuichi. Cha'an sutu ñaa, sindutya ñaa, ñivî cha kana ñaa tya iin *orquesta* chilín ñaa. Ra yîi cha tînda'an ñi'nora iin koto, tîcha'a mantâ tya ntyicha, cha ntyiara ndatura chi ña'an va yu'u ve'e Ñu'un. Chakó misâ tya ndî'î va cha'andî nuu kuu ve'era yîi tanda'a va, ityi nuu yukun va cha'anra tîvî yaa, chatâ ñivî cha tanda'a, sutu ñi, situ mañi kuntutya ñi tya situ mañi tînda'a ñi tya nuu ndî'î tu'un cha'a ñivî kana ñi.

Nuu chakó viko ikuu chichi iin ve'e tya'va (chino chil'in yutun, xiîni chi tya iin xiin chi chî ntyia nda'a kuí tîndîka'a) xiin chi nuu chîn tyia nda'a tîndîka chîtikaa iin sa'ma kuichi tya iin sa'ma kua'a ma'ñu chi ntyia iin

* "La boda de la costa de Oaxaca" en www.francisco-ziga.blogspot.com/2007/02/una-boda-tradicional-en-la-mixteca-de.html, consulta realizada el 25 de junio de 2010 a las 15:00.

ino ka'nu "vatyi kuu ntye'e nivĩ tĩnda'a va chii ñi" ityi nuu ñi cha ntya iin mesa cha kuenta maa ñi chil'in ita nuu chi, chĩntya nivĩ tĩnda'a, sutumañi tya ñivĩ kuu yatyi ñi.

62

Viko i'ya kicha'a chil'in iin tu'un nuu "nasoko ñi chi ñivĩ tĩnda'a". Sutu ñi, sindutya ñi, tya ñivĩ kuu yatyi ñi kĩ'vi nuu kua kuu ve'e ñivĩ tĩnda'a, ñivĩ tĩnda'a va cha kuiñi chitĩ ñi iin nuu yivĩ yu'u ve'e va tya iin iin ñivĩ kuu ñi ya'a nasoko chii ñi. Ya'a tu'un i'ya kĩ'vi ñi chichi ve'e tyava, ikuan cha ntyia ñira kuu mandoñi ñuu kusira cha numira chii ñi. Ndĩ'i tu'un va tyilira tivĩ yaa iin viana.

Niĩ ñi cha nuu chachi ndĩ xita, ra tivĩ yaa chil'in guitara tya kútu "Fandango varita" tivira yaa Ñuu maa-yo. Ya'a ndĩ'i chachi kandĩ nivĩ xita, ñivĩ tĩnda'a chañi ñi cha kuu *vals*, yá'a chañi chil'in ñi, sutu ñi, sindutya ñi tya ñivĩ kuu yatyi ñi. Yá'a va kichi cha kuu *brindis* tya tivĩ iin *orquesta* Ñuu Ñoko yaa kuenta kalabaza tyañi kuenta ñivĩ si'ĩ tya kuentara yĩ, ndĩ'i va kicha'a tivĩ iin sonido.

Inka kivi va nuu 18 yoo uchi uvi, kuu "viko ñivĩ sava'a cha kachi" tya suuñi nañi chichi "nuu nasaa cha kachi". I'ya ikuu nuu "ñuña kandĩ cha ñil'in ñivĩ tĩnda'a", ka'nu tu'un kuu i'ya vatyi i'ya nuña kandĩ cha ñil'in ñivĩ tĩnda'a. Yá'a chachi ñi cha "nasaa va" ma'ñu tya'va va chaki ñi uvi yivĩ, nuu koyo ñi kandĩ cha ñil'in nduu ñivĩ tĩnda'a.

Xiin chi chintya ñivî cha tînda'a va, sutu ñi, sindutya ñi, ñivî kuu ñi tya kandîi ndî ku'va cha'a ndî "nuu nasaa cha kachi". Ñivî kuu ña'an va chachi'in ñi chiira tata mandoñi "Mateo" tya ñayivî kuura yîi va chachi'in ñi chiira tata mandoñi "Lipe". Yá'a ka'anra ta'anra iin tu'un chi'i ta'anra kicha'a nuña kandîi cha ñi'in ñi. Nuñara kuu sutumañi tînda'a ñi tya inkara naa tyia nuu tutu sivî tya ñá cha cha'a ñivî chii ñi. I'ya ku'va kuu naku'va ntyiko ñi tîmañi iñi chii ñivî cha cha'a maa cha chii ñi.

Ñivî cha tînda'a va ta'an chi naku'va ñi iin cha ñu'un ya'vî tyañi cha ñi'i ñi kîvî ñaa koó iin viko chi ñivî va kuu kuchi viko tînda'a, viko matoma o ñaa maa inka viko chii ñi. Tyañi ku'va ka kûmi cha cheñe, nuña ñi kandîi cha ñi'in ñi, ra tata mandoñi Lipe kicha'a ka'lara, cha'lara tyiñu chii ñivî tînda'a, sîkî se'le ñivî cha chakó yîi, tya inka tu'un cha ñata'an chi kañita'an ñi o kutixi ñi ñaa maa sîkî.

Naka'ara tata mandoñi Mateo, cha kuenta ñivi kuu nivi ña'an tinda'a va, naku'vara tya'vi Ntyio ku'va niti kuenta ñi chii ñi tya cha'ara cha si chi ñivi cha tinda'va va.

Kicha'a ntyiko yaḡ kachañi ñi chi'in iin *sonido* lu'lu ñi ka.

Ikua kuva chakó viko tinda'a ñaa Juana Chi'inra Venancio.

En este Libro de lecturas se han contemplado textos de diferentes autores y pueblos, obras que permiten desarrollar la recreación sobre la vida de otros lugares. También se consideraron textos recreativos que permitirán poner en juego la imaginación del lector.

Estas obras fueron seleccionadas pensando en el valor que puede llegar a tener la palabra escrita en tu lengua.

I'ya Tutu cha kua ka'vi-kun tiin kuenta ndi siki siin siin tu'un cha tyia siin siin ñivi siki iin ñuu, tu'un i'ya kuu santyintyee ka'vi chaakun, saña'a chi siki yóso ka kaa yu'u ka'anyo, tyakuañi timmaa tu'un chaa kuu sandi siñi kandiñi ñivi cha kua ka'vi chii chi. Kandiñi tu'un i'ya kachi ndi chií chi tyaañi ku'va kuu kutyiñukun chií chi nuu tutu maakun tyia kandiñi cha ñiñi cha ta'an chi tyiakun.

DISTRIBUCIÓN GRATUITA

CHA KUATU

ISBN: 978-607-710-229-8

